

3. De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800

E. W. Hofstee

1. Inleiding

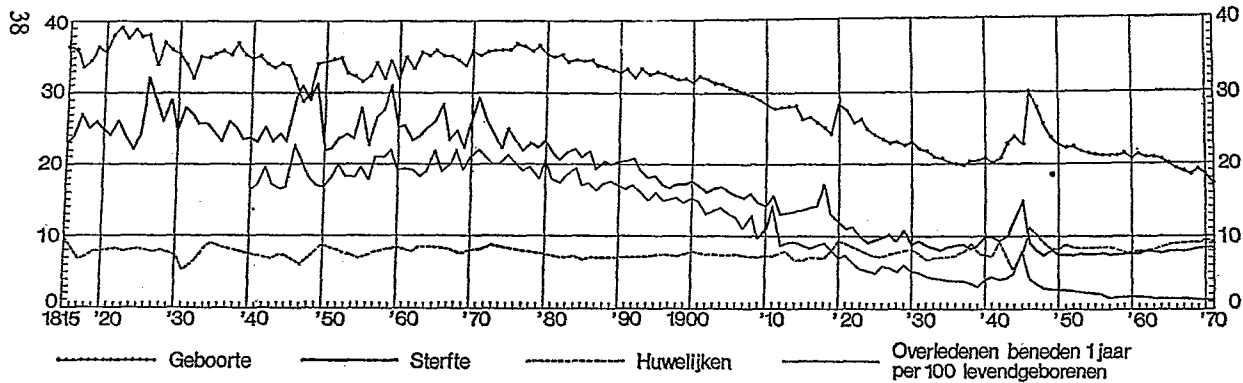
De Franse tijd vormt de scheiding tussen de 'proto-historie' en de 'echte' geschiedenis van het demografische gebeuren in Nederland als geheel. In de jongste periode is demografisch Nederland verblijd met een toenemend aantal studies van historisch-demografische aard over het tijdvak vóór 1800. Wat op dit punt aan het licht is gebracht, wettigt de hoop dat wij in de komende jaren nog heel wat meer over de bevolkingsgeschiedenis uit de periode vóór de 19de eeuw te weten zullen komen. Aan de andere kant wordt het juist door het toenemend inzicht in de oudere demografische geschiedenis duidelijker dan ooit, dat van een gesloten totaalbeeld van de bevolkingsontwikkeling van Nederland en zijn onderdelen, zoals we dat van de 19e en 20e eeuw kunnen construeren, over de eeuwen vóór 1800 nooit sprake zal zijn. Er is dan ook alle reden om een kort overzicht van de demografische geschiedenis van Nederland als inleiding tot de volgende hoofdstukken te beginnen met het ogenblik waarop door het invoeren van de burgerlijke stand de grondslag voor een regelmatige verschaffing van demografische basis-data werd gelegd. Niet dat daarmee reeds aan redelijke eisen voor inzicht in de demografische verhoudingen in ons land was voldaan. Zo ontbraken nog de gegevens over de leeftijdsopbouw van de bevolking. De volkstellingen die in 1796 en 1815 werden gehouden, verschaften hiervoor geen gegevens. Ze werden voor het eerst verzameld - eerst veel later gepubliceerd - bij de volkstelling van 1829. Sindsdien zijn, zoals bekend, met enkele afwijkingen als gevolg van de Eerste, maar vooral van de Tweede Wereldoorlog, om de 10 jaar volkstellingen gehouden. Jammer genoeg is de verzameling, maar vooral de verwerking van gegevens bij de verschillende volkstellingen niet in alle opzichten met het nodige gevoel voor continuïteit uitgevoerd. De veranderingen die zich voordeden, waren bepaald niet altijd progressief; er was eerder sprake van

een slingerkoers. Vooral de wijze van publikatie van de gegevens van de volkstellingen van 1920 en 1930 kan de demograaf met diepe weemoed vervullen. Na een hoopvolle verbetering die te constateren viel in 1879, vormt trouwens de gehele periode na 1889 tot 1947 er een van teruggang op essentiële punten.

De mogelijkheden tot regionale differentiatie met betrekking tot demografisch onderzoek blijven tot ongeveer 1850 gering. Hoewel de gegevens natuurlijk op lokaal niveau werden verzameld, is het tot dat jaar moeilijk gemeentelijke gegevens met betrekking tot geboorten, sterfte, vestiging, vertrek, huwelijk enz. te verkrijgen, zeker voor het land als geheel. Daarna beginnen verschillen provincies in hun jaarlijkse verslagen gegevens per gemeente op te nemen. Niet alle provincies doen dit echter. Zo ontbreken dergelijke gegevens in de verslagen van de gemeenterijke provincie Zuid-Holland. Wil men daar bijvoorbeeld vanaf 1850 gegevens verkrijgen, dan zal men ze moeten halen uit de gemeente-archieven. Eerst vanaf 1876 worden regelmatig gegevens per gemeente in een landelijke publikatie vermeld. Een en ander betekent bijvoorbeeld dat vanaf 1815 tot 1850 geboorten en sterfte slechts voor het Rijk als geheel en per provincie volledig bekend zijn en dat ook na 1850, behalve voor een aantal grote gemeenten, huwelijksvruchtbaarheidscijfers per gemeente – tenzij men bepaalde kunstgrepen toepast – slechts te berekenen zijn voor de jaren rondom de volkstellingen van 1879, 1889 en 1909 en die van 1947 en volgende.¹

2. Algemeen overzicht

Een algemeen beeld van enkele van de voornaamste demografische gegevens voor Nederland als geheel vanaf 1815 geeft grafiek 1, voor een groot gedeelte ontleend aan Methorst.² Dit beeld is in verschillende opzichten nogal opvallend. In de eerste plaats is het opmerkelijk dat tot ver in de 19e eeuw de omvang van geboorten en sterfte in Nederland zich niet essentieel wijzigt! Met enkele uitschieters, met name in de vijfjaarlijkse perioden van 1826-1830 en 1846-1850 (zie ook tabel 1), handhaaft het sterftecijfer zich tot

(Tot 1840 zonder provincie Limburg)

Grafiek 1. Geboorte, sterfte en huwelijk in Nederland sedert 1815.

ongeveer 1875 op een niveau van ± 25 . Wat het geboortencijfer betreft, hierin doen zich tot ongeveer 1885 geen essentiële wijzigingen voor. Hoewel de periode 1845-1860 wat lagere cijfers laat zien (gemiddeld ongeveer 33,5) en de periodes 1821-1825 en 1836-1840 iets hogere, kan men globaal stellen dat het geboortencijfer in de 19e eeuw tot 1885 op een niveau lag van ± 35 . Dit betekent dus dat het 'normale' geboortenoverschot ongeveer 10 bedroeg, met dien verstande dat – met name als gevolg van reeds genoemde uitschieters wat de sterfte betreft – in sommige perioden het overschot duidelijk lager ligt. In de beruchte periode 1846-1850 daalde het overschot tot 3,3.

Na 1875 daalt het sterftencijfer snel. In ongeveer 50 jaar loopt het terug van een niveau van 25 tot een niveau van 10. Als na 1885 de geboortendaling begint, verloopt deze traag. Vóór de Tweede Wereldoorlog daalt het vijfjaarlijkse gemiddelde voor de geboortencijfers niet beneden 20 (laagste 20,5 in 1936-'40) eerst in de periode 1966-'70 wordt een lager gemiddelde bereikt (18,9).

Het gevolg was vanzelfsprekend een relatief groot geboortenoverschot na 1875. Na het begin van de daling van de sterfte steeg het overschot tot 13 à 13,5 en het blijft op dat niveau tot en met de periode 1891-1895. Dan stijgt het verder tot een niveau van ruim 15 en blijft op die hoogte tot en met de periode 1921-'25, met uitzondering van de tijd van de Eerste Wereldoorlog (1916-'20: 12,3). Daarna daalt het beneden 15 maar blijft tot en met de periode 1961-'65 duidelijk boven 10, met een uitschieter naar beneden gedurende de oorlog (1941-'45: 10,9) en een dito naar boven in de eerste jaren na de oorlog (1946-'50: 18,1). Eerst in de periode 1966-'70 daalt het weer tot het peil van vóór 1875 (10,7).

3. De sterfte

Het ligt in de lijn van de theorie van de 'demographic transition' om in de eerste plaats aandacht te besteden aan de ontwikkeling van de sterfte. De daling van de sterfte beschouwt men immers als de initiërende factor in de moderne demografische ontwikkeling. In hoeverre dit voor

Periode	Groningen			Friesland			Drenthe			Overijssel			Gelderland			Utrecht		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
1816/20	34,9	21,4	<u>13,5</u>	33,9	20,3	<u>13,7</u>	32,2	20,7	<u>11,5</u>	32,0	25,7	<u>6,3</u>	31,7	22,9	<u>8,8</u>	34,4	27,3	<u>7,1</u>
1821/25	35,6	21,0	<u>14,6</u>	35,7	21,1	<u>14,7</u>	35,7	19,2	<u>16,6</u>	36,6	24,0	<u>12,6</u>	35,5	21,0	<u>14,5</u>	39,8	26,0	<u>13,8</u>
1826/30	32,4	32,1	<u>0,2</u>	35,4	33,0	<u>2,4</u>	32,8	25,2	<u>7,6</u>	35,2	26,4	<u>8,8</u>	33,9	22,2	<u>11,7</u>	38,7	28,7	<u>10,0</u>
1831/35	32,4	21,0	<u>11,4</u>	33,1	23,1	<u>10,0</u>	30,0	20,5	<u>9,5</u>	31,2	24,2	<u>6,9</u>	31,7	22,7	<u>9,0</u>	35,6	30,0	<u>5,7</u>
1836/40	34,0	21,6	<u>12,4</u>	34,3	21,0	<u>13,2</u>	32,2	22,1	<u>10,2</u>	35,3	24,1	<u>11,3</u>	34,9	22,4	<u>12,5</u>	38,3	27,8	<u>10,5</u>
1841/45	34,8	22,0	<u>12,8</u>	34,2	21,2	<u>13,0</u>	31,9	21,7	<u>10,3</u>	34,3	24,0	<u>10,2</u>	33,9	22,6	<u>11,4</u>	36,7	25,9	<u>10,8</u>
1846/50	31,8	26,3	<u>5,5</u>	31,4	25,6	<u>5,8</u>	30,2	27,3	<u>3,0</u>	31,4	26,5	<u>4,9</u>	30,0	23,9	<u>6,2</u>	32,9	32,8	<u>0,1</u>
1851/55	32,5	22,7	<u>9,9</u>	32,3	20,2	<u>12,1</u>	32,4	20,2	<u>12,1</u>	31,8	22,4	<u>9,4</u>	30,6	20,5	<u>10,1</u>	34,6	26,4	<u>8,2</u>
1856/60	31,9	25,8	<u>6,1</u>	31,2	25,3	<u>5,9</u>	33,8	20,2	<u>13,6</u>	31,6	24,2	<u>7,5</u>	31,5	22,4	<u>9,1</u>	34,5	27,6	<u>6,9</u>
1861/65	33,4	21,8	<u>11,6</u>	33,8	22,7	<u>11,1</u>	32,4	21,9	<u>10,5</u>	32,2	23,6	<u>8,6</u>	32,5	22,5	<u>10,0</u>	36,1	25,1	<u>11,0</u>
1866/70	33,1	21,7	<u>11,4</u>	33,8	19,8	<u>14,1</u>	32,3	22,1	<u>10,2</u>	32,5	24,1	<u>8,4</u>	32,2	22,5	<u>9,7</u>	35,5	29,0	<u>6,5</u>
1871/75	34,6	23,0	<u>11,6</u>	34,4	20,9	<u>13,4</u>	33,4	20,6	<u>12,8</u>	32,9	24,1	<u>8,8</u>	32,3	22,8	<u>9,5</u>	36,4	27,8	<u>8,5</u>
1876/80	35,9	20,4	<u>15,5</u>	34,3	19,3	<u>15,0</u>	34,0	19,9	<u>14,1</u>	33,2	22,4	<u>10,8</u>	33,0	20,4	<u>12,6</u>	37,0	24,3	<u>12,7</u>
1881/85	32,6	17,9	<u>14,7</u>	30,7	17,7	<u>13,0</u>	32,2	19,6	<u>12,6</u>	32,3	21,5	<u>10,8</u>	32,1	19,3	<u>12,8</u>	36,5	23,1	<u>13,4</u>
1886/90	31,0	17,4	<u>13,6</u>	29,5	17,7	<u>11,8</u>	32,5	19,7	<u>12,8</u>	32,6	21,4	<u>11,1</u>	31,5	19,6	<u>11,9</u>	35,9	22,0	<u>13,9</u>
1891/95	31,2	17,2	<u>14,0</u>	28,9	16,7	<u>12,2</u>	33,8	19,8	<u>14,0</u>	33,3	20,9	<u>12,4</u>	31,8	19,7	<u>12,1</u>	35,0	20,9	<u>14,1</u>
96/1900	30,7	15,0	<u>15,7</u>	27,9	14,8	<u>13,1</u>	33,7	16,9	<u>16,8</u>	33,1	17,9	<u>15,2</u>	31,9	17,4	<u>14,5</u>	33,7	18,1	<u>15,6</u>
1901/05	30,5	14,8	<u>15,7</u>	27,9	14,4	<u>13,5</u>	34,4	16,4	<u>18,1</u>	32,4	17,0	<u>15,4</u>	31,3	16,4	<u>14,8</u>	32,2	16,7	<u>15,5</u>
1906/10	28,8	13,0	<u>15,8</u>	25,8	13,1	<u>12,8</u>	33,3	14,9	<u>18,4</u>	30,2	14,7	<u>15,5</u>	29,6	15,0	<u>14,6</u>	29,4	14,4	<u>15,0</u>
1911/15	26,8	12,3	<u>14,6</u>	24,5	11,9	<u>12,6</u>	32,4	13,5	<u>18,9</u>	27,9	12,7	<u>15,3</u>	27,9	13,3	<u>14,6</u>	27,6	12,9	<u>14,7</u>
1916/20	25,3	13,5	<u>11,7</u>	23,9	13,0	<u>10,9</u>	32,6	14,5	<u>18,1</u>	25,9	13,9	<u>12,1</u>	25,8	14,1	<u>11,7</u>	25,8	13,6	<u>12,2</u>
1921/25	25,1	9,9	<u>15,2</u>	24,1	10,5	<u>13,7</u>	31,7	10,3	<u>21,4</u>	26,6	10,5	<u>16,1</u>	26,3	11,3	<u>15,1</u>	25,5	10,5	<u>15,0</u>
1926/30	21,7	9,8	<u>11,8</u>	22,2	10,4	<u>11,8</u>	26,8	10,2	<u>16,5</u>	24,8	9,9	<u>14,9</u>	24,0	10,7	<u>13,3</u>	22,5	9,7	<u>12,8</u>
1931/35	19,9	8,9	<u>11,0</u>	20,9	9,8	<u>10,1</u>	24,5	8,8	<u>15,8</u>	22,3	8,7	<u>13,6</u>	22,2	9,5	<u>12,7</u>	20,8	9,2	<u>11,6</u>
1936/40	19,0	8,9	<u>10,1</u>	20,9	9,9	<u>10,9</u>	22,6	8,5	<u>14,1</u>	21,2	8,7	<u>12,5</u>	21,2	9,5	<u>11,7</u>	20,3	9,3	<u>11,0</u>
1941/45	21,2	10,7	<u>10,5</u>	23,5	11,1	<u>12,4</u>	24,0	10,1	<u>13,9</u>	23,2	10,3	<u>12,9</u>	23,2	12,6	<u>10,6</u>	22,6	12,4	<u>10,3</u>
1946/50	23,7	8,3	<u>15,4</u>	24,8	9,1	<u>15,7</u>	27,0	7,5	<u>19,4</u>	26,1	8,0	<u>18,1</u>	26,8	8,3	<u>18,5</u>	26,3	8,4	<u>17,8</u>
1951/55	19,6	8,0	<u>11,6</u>	22,2	8,6	<u>13,6</u>	24,4	6,8	<u>17,6</u>	23,0	7,2	<u>15,8</u>	23,0	7,8	<u>15,3</u>	21,7	7,8	<u>13,8</u>
1956/60	18,9	8,4	<u>10,5</u>	21,5	8,7	<u>12,8</u>	22,1	7,1	<u>15,0</u>	22,6	7,4	<u>15,2</u>	22,0	7,6	<u>14,4</u>	21,1	8,0	<u>13,1</u>
1961/65	19,2	8,7	<u>10,6</u>	21,5	8,9	<u>12,6</u>	21,2	7,2	<u>13,9</u>	22,4	7,5	<u>14,9</u>	21,5	7,9	<u>13,6</u>	20,9	8,2	<u>12,7</u>
1966/70	18,9	9,2	<u>9,8</u>	21,2	9,4	<u>11,7</u>	20,0	7,8	<u>12,2</u>	20,9	7,8	<u>13,1</u>	20,0	8,3	<u>11,7</u>	19,3	8,3	<u>11,0</u>

Tabel 1. *Geboortecijfers (A), sterftcijfers (B) en geboortenoverschotten (C) in het rijk als geheel en in de provincie per vijfjaarlijkse periode 1816-1970.*

Nederland geheel opgaat, zal ons nog blijken, maar er is zeker geen reden om niet in de eerste plaats aan de sterfte aandacht te besteden.

Bekijkt men in tabel 1 de vijfjaarlijkse gemiddelden van de sterfte in Nederland per provincie gedurende de 19e eeuw, dan valt onmiddellijk op dat er met die sterfte iets zeer merkwaardigs aan de hand is. Het is inderdaad een feit dat – over het algemeen gesproken – ook in de afzonderlijke provincies een werkelijke daling van het niveau van de sterfte eerst na 1875 begint, al mag men voor Friesland en vooral voor Zeeland het begin van die daling dan wel iets eerder stellen. Er is echter geen sprake van dat Nederland als geheel een hoog sterftcijfer vertoont. Integendeel, met name in de drie noordelijke provincies liggen, vergeleken met het algemene Westeuropese peil, de sterftcijfers laag. In Overijssel liggen ze in het algemeen iets hoger dan in de noordelijke provincies, maar Gelderland wijkt nauwelijks

N.-Holland			Z.-Holland			Zeeland			N.-Brabant			Limburg			Nederland		
A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
36,5	31,6	<u>4,9</u>	39,1	31,6	<u>7,5</u>	45,2	37,0	<u>8,1</u>	31,8	23,6	<u>8,2</u>	—	—	—	35,3	27,0	<u>8,3</u>
40,3	32,0	<u>8,2</u>	42,2	29,3	<u>12,8</u>	46,3	33,7	<u>12,6</u>	33,3	21,1	<u>12,2</u>	—	—	—	38,3	25,7	<u>12,5</u>
38,5	37,5	<u>1,0</u>	40,9	31,7	<u>9,2</u>	41,5	38,0	<u>3,5</u>	31,5	23,4	<u>8,1</u>	—	—	—	36,2	30,1	<u>6,2</u>
35,1	34,2	<u>0,9</u>	37,8	33,7	<u>4,1</u>	41,8	34,4	<u>7,4</u>	31,6	25,4	<u>6,2</u>	—	—	—	34,3	28,0	<u>6,3</u>
41,3	31,9	<u>9,2</u>	39,9	29,5	<u>10,3</u>	44,9	30,9	<u>14,0</u>	33,7	22,4	<u>11,3</u>	—	—	—	37,0	25,8	<u>11,1</u>
38,6	30,1	<u>8,5</u>	41,0	30,0	<u>10,9</u>	41,7	31,5	<u>10,2</u>	31,5	21,7	<u>9,8</u>	32,5	22,9	<u>9,6</u>	36,1	25,6	<u>10,5</u>
36,4	36,7	<u>-0,2</u>	38,0	36,8	<u>1,2</u>	38,8	34,7	<u>4,1</u>	27,2	23,2	<u>4,0</u>	29,6	23,7	<u>5,8</u>	33,0	29,7	<u>3,3</u>
36,0	27,2	<u>8,8</u>	39,6	30,8	<u>8,8</u>	38,9	30,9	<u>8,0</u>	27,1	21,7	<u>5,3</u>	30,9	23,3	<u>7,7</u>	33,7	24,9	<u>8,8</u>
33,2	30,7	<u>2,5</u>	38,9	31,0	<u>7,9</u>	39,1	31,5	<u>7,6</u>	27,9	23,4	<u>4,5</u>	31,1	22,7	<u>8,4</u>	33,3	26,7	<u>6,6</u>
36,6	25,3	<u>11,3</u>	41,1	29,4	<u>11,6</u>	41,1	28,6	<u>12,5</u>	29,9	23,4	<u>6,4</u>	30,8	22,4	<u>8,3</u>	35,1	24,8	<u>10,3</u>
35,5	26,8	<u>8,7</u>	39,9	30,3	<u>9,6</u>	39,8	26,2	<u>13,6</u>	31,4	22,8	<u>8,5</u>	31,4	22,2	<u>9,2</u>	34,8	25,0	<u>9,8</u>
36,7	26,7	<u>10,0</u>	41,7	30,9	<u>10,8</u>	41,3	26,4	<u>14,9</u>	32,8	24,3	<u>8,5</u>	32,3	22,9	<u>9,4</u>	35,9	25,5	<u>10,4</u>
38,0	24,6	<u>13,3</u>	41,3	26,5	<u>14,8</u>	38,2	22,4	<u>15,8</u>	33,3	22,8	<u>10,5</u>	32,6	21,7	<u>10,9</u>	36,3	23,0	<u>13,3</u>
37,3	23,1	<u>14,3</u>	40,1	24,5	<u>15,6</u>	35,2	19,3	<u>15,9</u>	32,8	22,4	<u>10,4</u>	31,4	20,3	<u>11,2</u>	35,0	21,6	<u>13,4</u>
35,4	20,9	<u>14,5</u>	37,9	22,3	<u>15,5</u>	34,0	18,8	<u>15,2</u>	32,0	22,1	<u>9,8</u>	30,0	19,0	<u>11,0</u>	33,7	20,6	<u>13,2</u>
33,0	18,5	<u>14,4</u>	36,3	20,5	<u>15,8</u>	34,4	18,7	<u>15,8</u>	32,3	22,4	<u>10,0</u>	31,4	20,8	<u>10,6</u>	33,2	19,7	<u>13,5</u>
30,4	16,4	<u>14,1</u>	34,6	17,6	<u>16,9</u>	33,2	16,8	<u>16,4</u>	33,2	20,1	<u>13,1</u>	32,2	18,3	<u>14,0</u>	32,3	17,3	<u>15,0</u>
28,9	14,7	<u>14,2</u>	33,3	15,7	<u>17,7</u>	31,5	15,2	<u>16,4</u>	34,9	19,6	<u>15,3</u>	33,7	18,6	<u>15,1</u>	31,8	16,2	<u>15,6</u>
26,0	12,9	<u>13,1</u>	31,1	13,7	<u>17,4</u>	28,7	13,8	<u>14,9</u>	33,5	17,9	<u>15,6</u>	33,2	17,3	<u>16,0</u>	29,7	14,4	<u>15,3</u>
24,5	11,7	<u>12,8</u>	28,4	11,8	<u>16,7</u>	26,0	12,7	<u>13,3</u>	32,4	16,6	<u>15,8</u>	33,3	16,0	<u>17,2</u>	28,0	12,9	<u>15,0</u>
23,0	12,6	<u>10,4</u>	25,1	12,7	<u>12,4</u>	24,3	12,9	<u>11,4</u>	30,4	16,5	<u>13,9</u>	30,1	15,0	<u>15,1</u>	25,9	13,6	<u>12,3</u>
22,1	9,8	<u>12,3</u>	24,4	9,4	<u>14,9</u>	22,7	10,2	<u>12,5</u>	31,9	12,7	<u>19,2</u>	32,2	11,5	<u>20,8</u>	25,9	10,4	<u>15,4</u>
20,0	9,5	<u>10,6</u>	21,7	9,2	<u>12,5</u>	19,7	9,7	<u>10,0</u>	29,8	11,5	<u>18,3</u>	29,1	10,4	<u>18,7</u>	23,4	10,0	<u>13,4</u>
17,8	8,7	<u>9,2</u>	19,4	8,4	<u>10,9</u>	18,1	9,3	<u>8,8</u>	27,6	9,8	<u>17,9</u>	26,1	8,9	<u>17,2</u>	21,3	8,9	<u>12,3</u>
17,8	8,9	<u>8,9</u>	18,8	8,5	<u>10,3</u>	17,9	9,8	<u>8,2</u>	25,8	8,9	<u>16,8</u>	24,6	8,6	<u>16,0</u>	20,5	9,0	<u>11,6</u>
19,7	11,8	<u>7,8</u>	19,8	11,2	<u>8,5</u>	19,7	11,7	<u>8,0</u>	27,7	10,8	<u>16,9</u>	26,0	10,8	<u>15,3</u>	22,3	11,4	<u>10,9</u>
24,4	8,0	<u>16,4</u>	25,3	7,5	<u>17,8</u>	22,6	9,1	<u>13,6</u>	29,4	7,8	<u>21,6</u>	28,3	7,5	<u>20,7</u>	26,0	8,0	<u>18,1</u>
19,4	7,8	<u>11,6</u>	20,1	7,4	<u>12,8</u>	20,2	9,2	<u>11,0</u>	25,4	6,9	<u>18,5</u>	25,4	6,9	<u>18,5</u>	21,9	7,5	<u>14,4</u>
19,1	8,1	<u>11,0</u>	19,5	7,6	<u>11,9</u>	19,5	9,0	<u>10,5</u>	24,1	6,7	<u>17,5</u>	24,1	6,8	<u>17,3</u>	21,1	7,6	<u>13,5</u>
18,9	8,4	<u>10,5</u>	19,4	8,0	<u>11,4</u>	18,7	9,3	<u>9,4</u>	23,4	6,7	<u>16,7</u>	22,0	6,8	<u>15,2</u>	20,7	7,8	<u>12,9</u>
16,9	9,0	<u>7,9</u>	17,6	8,5	<u>9,2</u>	18,4	9,7	<u>8,7</u>	20,5	6,8	<u>13,7</u>	18,5	7,0	<u>11,5</u>	18,9	8,2	<u>10,7</u>

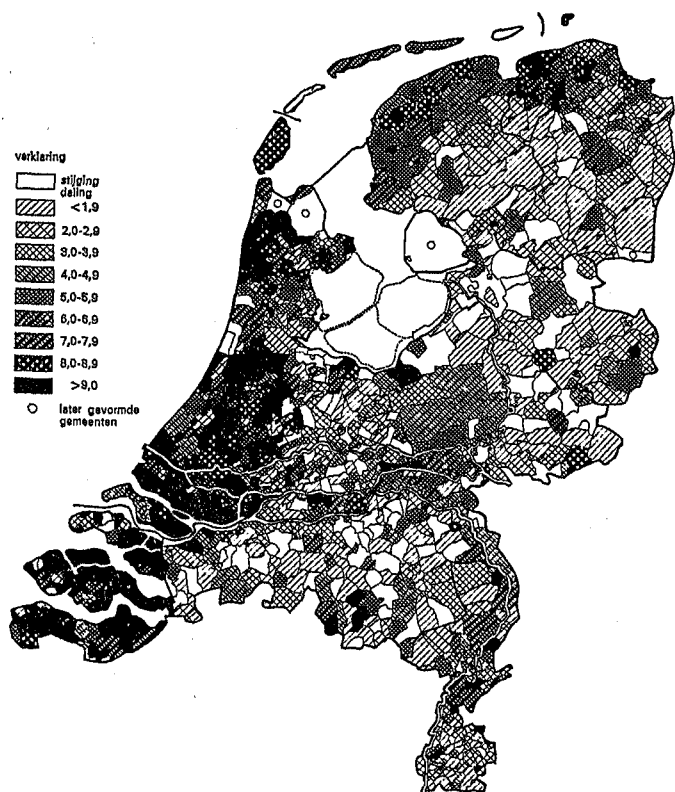
ten ongunste van die provincies af. De cijfers voor Brabant en Limburg liggen iets hoger dan in het noorden, maar zijn toch relatief gunstig.

Globaal kan men stellen dat het noorden, het oosten en het zuiden van Nederland, vergeleken met verschillende West-europese landen, in het begin van de 19e eeuw bijzonder gunstige sterftcijfers hadden en dat, ondanks de geringe verandering die deze cijfers tot 1875 ondergingen, ze ook toen, in vergelijking met die landen, nog als redelijk gunstig konden gelden.

Een geheel tegenovergesteld beeld echter laten Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland zien. Ze vertonen gedurende het grootste deel van de 19e eeuw bijzonder hoge sterftcijfers. In Zweden waar, zoals bekend, vanaf 1751 betrouwbare gegevens over geboorten en sterfte beschikbaar zijn, komen ook in de 18e eeuw sterftcijfers van 30 of hoger niet voor. Reeds ±1800 begint daar een zich regel-

matig voortzettende daling. In de genoemde provincies zijn echter gedurende het eerste driekwart van de 19e eeuw sterftcijfers van 30 en zelfs daarboven, min of meer normaal. In afzonderlijke gemeenten komen zelfs cijfers hoger dan 40 voor.³ Hoewel De Vooy's in een voortreffelijk artikel van 1951⁴ er veel toe heeft bij gedragen om enig licht te laten schijnen over de hoge sterftcijfers in het westen van ons land, blijven deze toch nog in vele opzichten raadselachtig, zoals De Vooy's aan het eind van zijn artikel zelf ook opmerkt. Zo blijft het bijvoorbeeld onduidelijk, waarom het Hollands-Utrechtse weidegebied zulke excessief hoge sterftcijfers vertoont, terwijl bijvoorbeeld ook een verklaring van de grote verschillen met betrekking tot de sterfte tussen de akkerbouwgebieden in Zeeland en op de Zuidhollandse eilanden enerzijds en de kleiakkervbouwgebieden in Groningen anderzijds maar zeer ten dele valt te geven.⁵ Het kaartbeeld van de sterfte in Nederland omstreeks het midden van de vorige eeuw laat er overigens nauwelijks twijfel aan bestaan dat de regionale verschillen onder andere hebben te maken met de geografische gesteldheid. De grens tussen alluviaal en diluviaal speelt duidelijk een rol. Malaria trad in de verschillende delen van het alluviale gebied regelmatig op en gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden werkte de verspreiding van besmettelijke ziekten veelal in de hand. Een volledig antwoord – voor zover men althans tot nu toe de werking daarvan heeft kunnen analyseren – geeft het verschil in fysisch-geografische omstandigheden echter niet op de vraag, waarom niet alleen in Nederland, maar vermoedelijk ook wel in West-Europa in het algemeen, de drie westelijke provincies gedurende het grootste deel van de 19e eeuw een zo uitzonderlijke positie met betrekking tot de sterfte hebben ingenomen. Voor het totale demografische beeld van Nederland als geheel tot 1875 is, zoals ook nog verder zal blijken, deze hoge sterfte van grote betekenis geweest.

Haast even raadselachtig als de hoge sterftcijfers die de drie provincies aanvankelijk vertoonden, was de uitermate snelle daling die daarna optrad. Vooral de ontwikkeling in Zuid-Holland is wat dat betreft haast wonderbaarlijk. In 1871-1875 bedroeg in deze provincie het sterftcijfer nog 30,9. Dit was daarmee in die periode verreweg het hoogste van

Kaart 1. Vergelijking van het gemiddeld aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in de Nederlandse gemeenten in de perioden 1861-1865 en 1886-1890 (Landbouwhogeschool Wageningen, afd. sociologie en sociografie).

alle Nederlandse provincies. Vijftig jaar later (1921-'25) was het gedaald tot 9,2 en was daarmee het laagste provinciale cijfer geworden. Reeds omstreeks de eeuwwisseling vertoonden de drie provincies, met Groningen en Friesland, de laagste provinciale sterftcijfers in Nederland. Zie ook kaart 1.

Elders⁶ heb ik reeds proberen te betogen, dat het niet mogelijk lijkt bepaalde fysieke oorzaken aan te wijzen die in voldoende mate een verklaring kunnen geven voor dit -

vooral in de eerste 20 jaar na 1875 – zo opvallend snel dalen van de sterfte. Ik heb toen gemeend te moeten veronderstellen dat een vroeg doordringen van het moderne cultuurpatroon in het westen en het noorden van het land hiervoor een verklaring zou kunnen geven. Een snel gemeengoed worden van moderne gedachten over gezondheidszorg zou hierdoor kunnen zijn bevorderd. Als deze verklaring juist is – en ik heb geen reden om hierover thans een andere mening te hebben – blijft toch nog een nader inzicht in wat zich in concreto met betrekking tot ziekte en sterfte in de westelijke provincies heeft afgespeeld, bijzonder belangrijk. Opgemerkt zij hierbij nog dat, zoals ook met sommige andere demografische verschijnselen het geval is, de provincie Utrecht een soort van tussenpositie tussen het oosten het westen van het land heeft ingenomen.

De snelle daling van de sterfte in het westen van het land heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat Nederland reeds vroeg in de 19e eeuw is gaan behoren tot de landen met de laagste sterftcijfers in de wereld. Ze heeft, evenals de hoge sterftcijfers voordien, het totale demografische beeld van Nederland in sterke mate beïnvloed. Tot deze gunstige ontwikkeling van de sterfte heeft de snelle daling van de zuigelingensterfte na 1875 – zoals bekend – in belangrijke mate bijgedragen. Opmerkelijk is dat vanaf 1840 – het begin van de regelmatige registratie – tot 1870 de zuigelingensterfte een duidelijke stijging heeft vertoond. Een afdoende verklaring daarvoor is – voor zover ons bekend – hiervoor nooit gegeven. Ten dele althans kan men misschien de oorsprong zoeken in de stijging die het aantal geboorten van 1850 tot 1875 vertoonde.

4. Huwelijken

Op het eerste gezicht lijkt het beeld dat de huwelijken in Nederland gedurende de 19e eeuw en de eerste tientallen jaren van de 20e eeuw opleveren, nogal rustig en gelijkmatig. Het verloop van het huwelijkscijfer sinds 1815, zoals dat in grafiek 1 (blz. 38) is weergegeven, laat – afgezien van enkele door bijzondere omstandigheden teweeggeroepen kortstondige dalingen beneden het normale niveau die dan

in de regel duidelijk door eveneens kortstondige pieken worden gecompenseerd – geen opmerkelijke schommelingen zien. Het cijfer beweegt zich globaal gesproken op een niveau dat iets beneden 8 ligt. Slechts in enkele jaren gedurende de genoemde perioden van abnormale daling komt een cijfer lager dan 7 voor. Het cijfer 9 wordt vóór 1948 nauwelijks overschreden en dat nog slechts in enkele jaren. Iets van een schommeling op lange termijn valt wel te ontdekken. Na een relatief hoog huwelijkscijfer in de jaren '20 van de 19e eeuw volgt een periode van iets lagere cijfers. Van 1850-1875 volgt weer een tijd met hogere huwelijks-cijfers. Daarna volgt een periode van daling tot ongeveer 1900, waarna wel weer een geleidelijke stijging volgt zonder dat – met uitzondering van enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog – weer het niveau van 1850-1875 bereikt wordt.

Regelmaat lijkt ook het beeld te bepalen wanneer we kijken naar de landelijke cijfers met betrekking tot degenen die gehuwd waren. In 1830 was 85,6% van de mannen van 40-44 jaar getrouwd,⁷ in 1909 was het weer 85,6% en in 1930 was het nog maar 88,7%. Eerst na 1947 begint een opvallende stijging tot 92,3% in 1960. Tussen 1830 en 1909 daalt het percentage niet lager dan tot 83,4% in het volkstellingsjaar 1859. Enige lijn valt in het verloop wel te ontdekken. Na 1830 treedt een daling op van het percentage tot 1859. Daarna treedt weer een stijging op die voortduurt tot 1889. Dan volgt een geringe daling die na 1900 weer overgaat in een langzame stijging. De schommelingen volgen met enige naïjling die van het huwelijkscijfer.

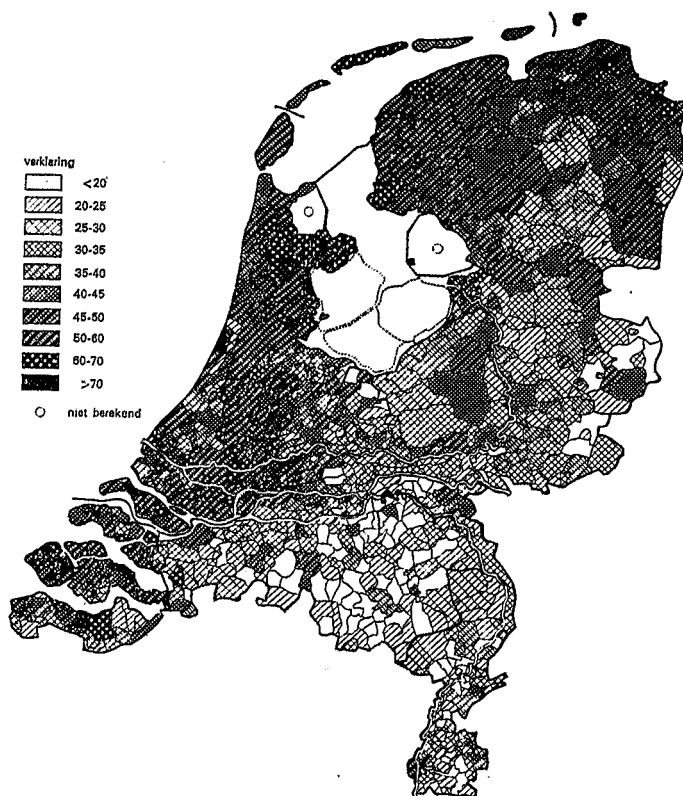
Het beeld van rust en geleidelijkheid verandert echter wel enigszins wanneer we in plaats van op de gegevens die ons inlichten over het aantal huwelijken en de uiteindelijke huwelijksfrequentie, letten op de huwelijksleeftijd. Een globaal beeld van de landelijke ontwikkeling in dit opzicht kan men onder andere verkrijgen uit het verloop van het aantal gehuwden onder de mannen van 25-29 jaar. In 1830 bedroeg dit percentage 42,5 en een eeuw later 49,3. Over de gehele periode is de stijging dus niet spectaculair. Eerst na de Tweede Wereldoorlog vindt een snelle stijging plaats tot 61,9% in 1960. Het verloop van 1830 tot 1909 is echter geenszins regelmatig. Van 1830-1849 daalt het percentage van 42,5 naar 33,9. Dan echter stijgt het snel van 1849 tot

1879 van 33,9 tot 45,8. Daarna treedt een daling op tot 44,7 in 1889 en dan volgt weer een geleidelijke stijging. Deze laatste was echter traag, zodat de totale stijging tussen 1899 en 1930 niet veel meer was dan een derde van de stijging tussen 1849 en 1879. Men kan dus wel bijna spreken van een stagnatie in de stijging van dit percentage van 1900 tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Het verloop dat uit deze gegevens omtrent de relatief jong gehuwde mannen naar voren komt, wijkt dus enerzijds in principe niet af van hetgeen de huwelijkscijfers en de percentages van de op oudere leeftijd gehuwden opleverde. Het geeft anderzijds echter duidelijk een verscherping van het beeld. De demografische geschiedenis van het huwelijk in de 19e en het begin van de 20e eeuw is blijkbaar niet zo ongeleed als ze eerst scheen te lijken. Vooral de tweedeling in de periode 1815 (1830)-1875 treedt veel duidelijker aan de dag. De geneigdheid om met name een jong huwelijk aan te gaan, beweegt zich van 1830 tot ongeveer 1850 duidelijk in een dalende, daarna tot 1880 in een opgaande lijn. Opvallend is dat de sedert het laatste kwart van de vorige eeuw – zij het met golfbewegingen – geleidelijk toegenomen welvaart zich tot de Tweede Wereldoorlog maar zeer zwak in de bereidheid tot een huwelijk op relatief jonge leeftijd demonstreert.

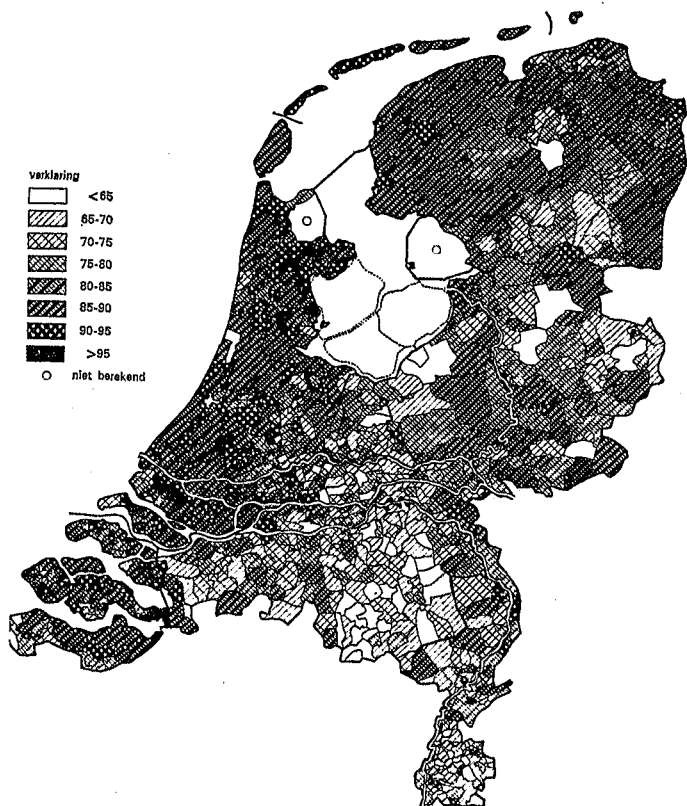
Geven dus de landelijke gegevens op zich interessante informatie, evenals ten aanzien van de sterfte, toch geldt wat de huwelijken betreft het bezwaar, dat ze een eenheid suggereren die er in feite niet is. Reeds de provinciale cijfers laten grote verschillen zien.⁸ Zo was bijvoorbeeld in 1859 het percentage gehuwden onder de mannen van 40-44 in Noord-Holland 89,4 en in Noord-Brabant slechts 72,8. Percentages boven 85 vindt men in dat jaar in Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. Alle andere provincies, dus de oostelijke en de zuidelijke, vertonen lagere cijfers. Zo was het ook reeds in 1830 en zo blijft het gedurende de gehele 19e eeuw. Utrecht neemt tussen beide landsdelen meestal een tussenpositie in. Het voorgaande betekent niet dat de verschillen gedurende de 19e eeuw constant blijven. In 1830 ligt het hoogste provinciale percentage (Noord-Holland) 9,4 hoger dan het laagste (Noord-Brabant), in 1859 was dit verschil gestegen tot 16,6. Daarna neemt het geleide-

lijk af en is in 1899 gedaald tot 12,3 (Groningen ligt dan 0,1% hoger dan Noord-Holland), tot 5,9 in 1930 (Noord-Holland ligt dan weer het hoogste) en 4,2 in 1947, wanneer Groningen weer de eerste plaats heeft ingenomen en Limburg in plaats van Noord-Brabant het laagste percentage vertoont. In 1960 zijn de verschillen tussen de provincies bijna verdwenen en is van de oude tegenstelling tussen noord en west enerzijds en zuid en oost anderzijds weinig meer over. De provinciale cijfers accentueren dat – ook wat de uiteindelijke huwelijksfrequentie betreft – er een duidelijke geleiding bestaat in de periode 1830-1875. Niet alleen Brabant en Limburg, maar ook de oostelijke provincies tonen een duidelijke daling van het aantal gehuwde mannen van 40-44 van 1830 (of 1840) tot 1859, waarna dan weer een stijging volgt. Het is het vrijwel ontbreken van deze daling in Noord- en Zuid-Holland en ook in Friesland dat teweegbrengt dat ze in de landelijke cijfers zo weinig spreekt. Veel duidelijker nog dan met betrekking tot de gehuwde mannen van 40-44 jaar spreken de verschillen tussen de provincies wanneer het gaat om de relatief jong gehuwde mannen van 25-29 jaar. In 1830 was het percentage gehuwden in die leeftijdsgroep het hoogst in Zuid-Holland (52,2) en het laagste in Noord-Brabant (29,8). Het is merkwaardig dat gedurende de gehele 19e eeuw het absolute verschil tussen de hoogste en laagste percentages ongeveer gelijk blijft. Het ligt steeds tussen 20 en 25, zowel in de periode van daling van de percentages van 1830 tot 1849 als gedurende de periode van geleidelijke stijging (met de zwakke onderbreking in 1889) die daarop volgt. De hoogste percentages vindt men tot 1909 steeds in Zuid-Holland, de laagste afwisselend in Noord-Brabant en Limburg. Als geheel vertonen de provinciale cijfers over de periode 1830 tot 1909 een duidelijk patroon. Met uitzondering van de percentages voor Utrecht in 1830 en die voor Drente in 1840, zijn steeds de percentages voor Friesland, Groningen, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland duidelijk hoger dan die voor de zuidelijke en oostelijke provincies, met dien verstande dat in de oostelijke provincies, met name in Drente, de percentages aanzienlijk hoger liggen dan in Brabant en Limburg. Opvallend is dat na 1879 in Noord- en Zuid-Holland en feitelijk ook in Zeeland een stagnatie optreedt

Kaart 2. Gehuwde mannen van 25-29 jaar in procenten van het totaal aantal mannen van deze leeftijdsgroep in 1879 (Landbouwhogeschool Wageningen, afd. sociologie en sociografie).

in de groei van het percentage gehuwde mannen tussen 25 en 29 jaar, dit in tegenstelling tot alle andere provincies. Het gevolg hiervan is dat in 1920 en bij de daarna volgende volkstellingen de hoogste percentages in het noorden worden gevonden, waarbij dan in de regel Drente bij Friesland en Groningen weinig achterblijft. Overigens blijft het oude patroon nog bestaan tot 1960, wanneer, zij het dan dat ook wat dit betreft, weliswaar nog resten van de oude verhoudingen aanwezig zijn, maar de geschetste regionale dif-

Kaart 3. Gehuwde mannen van 40-44 jaar in percenten van het totaal aantal mannen van deze leeftijdsgroep in 1879 (Landbouwhogeschool Wageningen, afd. sociologie en sociografie).

ferentiatie toch duidelijk in afbraak is.

Veel duidelijker dan uit de provinciale gegevens komen de verschillen tussen de landsdelen naar voren wanneer men de huwelijksfrequentie in de leeftijdsgroepen 25-29 en 40-44 per gemeente in kaart brengt. Zie kaart 2 en 3.⁹ Jammer genoeg laat de wijze van publikatie van de volkstellingsgegevens dit niet eerder toe dan voor het jaar 1879. Anderzijds echter is in dit jaar, zoals uit de provinciale cijfers mag worden afgeleid, de 19e-eeuwse structuur nog duidelijk

voorhanden, zodat men de gegevens uit dit jaar een zekere globale geldigheid voor een langere periode mag toekennen. Er zij in dit verband op gewezen dat de provinciale percentages voor gehuwde mannen tussen 25 en 29 jaar vóór 1879 (uitzonderingen zijn Groningen en Zeeland die duidelijk hogere percentages vertonen) en gehuwde mannen tussen 40 en 44 jaar (alleen Limburg vertoont een belangrijk lager percentage) niet zo sterk van die vóór 1830 afwijken, al liggen daar dus wel de lagere percentages van omstreeks 1850 tussen.

Vergelijkt men nu de gemeentelijke cijfers, dan blijkt wat de gehuwden tussen 25 en 29 jaar betreft, dat vooral in Noord-Brabant maar ook in de andere zuidelijke en oostelijke provincies tientallen gemeenten te vinden zijn met percentages beneden en zelfs ver beneden 20. In de Kempen is zelfs een aaneengesloten blok van gemeenten te vinden met een gemiddeld percentage van nog geen 13. In het westen van het land, o.a. in West-Friesland en omgeving maar ook in Zuid-Holland en Zeeland, komen gemeentelijke hogere percentages dan 70 veelvuldig voor.¹⁰ Dat in de provinciale percentages de verschillen tussen noord en west enerzijds en zuid en oost anderzijds nog niet scherper voor de dag komen dan ze al doen, is toe te schrijven aan het feit dat in de zuidelijke en oostelijke provincies in steden en industriegebieden en verder ook in gemeenten waar veenafgraving plaatsvond, in het algemeen aanzienlijk hogere percentages voorkomen dan op het agrarische platteland. Dit laatste geldt onder andere voor de Drentse veenkoloniale gemeenten en voor de gemeenten in Noordoost-Overijssel. Overigens zijn, wat het agrarische platteland betreft, ook niet alle provincies ten aanzien van het percentage in kwestie homogene gebieden. Zo vertonen de diluviale gedeelten van de provincie Groningen (met uitzondering van de gemeente Onstwedde waar de veenafgraving van belangrijke betekenis was) relatief lage cijfers, terwijl bijvoorbeeld de kop van Overijssel, met inbegrip van de omgeving van Kampen, relatief hoge percentages vertoont.

De spreiding der percentages van de gehuwde mannen van 40-44 jaar vertoont in grote trekken hetzelfde beeld als dat van de gehuwde mannen van 25-29 jaar, met dien verstande dat de verschillen minder groot zijn, hoewel aanzienlijk

groter dan men misschien uit de provinciale gegevens zou opmaken. In het oosten en het zuiden van het land komen enige tientallen gemeenten voor met percentages lager dan 65, in het Westen aan de andere kant, met name ook weer in West-Friesland, komen percentages voor hoger dan 95. Dezelfde gebieden in het oosten en zuiden die een relatief hoog percentage gehuwden van 25-29 jaar vertoonden, vertonen in het algemeen ook hoge percentages gehuwden van 40-44 jaar. Opgemerkt dient wel te worden dat enkele gemeenten die vrij lage percentages voor gehuwde mannen van 25-29 jaar lieten zien, met vrij hoge percentages voor gehuwden van 40-44 jaar voor den dag komen. Dit neemt echter niet weg dat de regionale differentiatie met betrekking tot de hoogte van beide percentages een vergaande overeenkomst vertoont.

Waarom is dit merkwaardige spreidingsbeeld van de genoemde percentages toe te schrijven? Bij verschillende gelegenheden¹¹ heb ik aannemelijk trachten te maken dat in Nederland in de 19e eeuw drie patronen van huwelijk en voortplanting vallen te onderscheiden, namelijk: 1. het agrarisch-ambachtelijk patroon, 2. het patroon van de proletarische tussenfase en 3. het patroon van de moderne geboortendaling. Het agrarisch-ambachtelijk patroon is gekenmerkt door een aanpassing van de bevolkingsgroei aan de aanwezige bestaansmogelijkheden door middel van een laat of eventueel niet huwen. Onder het patroon van de proletarische tussenfase is het verschijnsel te verstaan, dat als gevolg van de bestaansonzekerheid die inherent is aan de proletarisering, het streven naar het verwerven van een bestaanszekerheid alvorens tot een huwelijk over te gaan (dat kenmerkend is voor het agrarisch-ambachtelijk patroon) wegvalt, zodat er relatief vroeg en relatief frequent wordt gehuwd, zonder dat er sprake is van een bewuste geboortenbeperking. Het patroon van de moderne geboortenbeperking ontstaat als de bewuste geboortenbeperking min of meer massaal optreedt. In het ontstaan van de drie patronen bestaat een chronologische volgorde. Van het agrarisch-ambachtelijke (Westeuropese¹²) patroon neemt men aan, dat het zich, als gevolg van een door een geleidelijke verbetering van de levensomstandigheden enigszins dalende sterfte in West-Europa in het algemeen, ongeveer sinds

1600 heeft ontwikkeld. Men moet wat dit patroon betreft, duidelijk onderscheid maken tussen het in principe aanvaardt ervan – d.w.z. het bestaan van de geneigdheid om het huwelijk uit te stellen of achterwege te laten wanneer de omstandigheden hiertoe aanleiding geven – en het feitelijk effect van deze aanvaarding, gedifferentieerd naar tijd en plaats zoals het door de aard van die omstandigheden wordt bepaald. Het zijn vooral de relatieve omvang van de sterfte en de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden die in dit verband van belang zijn. Het lijkt wel waarschijnlijk dat het patroon in Nederland als geheel, dus ook in het westen, in de 17e en 18e eeuw zijn werking heeft doen gelden. Dit wordt bijvoorbeeld waarschijnlijk gemaakt door de voortdurende stijging van de huwelijksleeftijd in Amsterdam gedurende deze eeuwen.¹³ Het is echter duidelijk dat bij de omvang van de sterfte zoals die tot ongeveer 1875 in het westen bestond, het feitelijk effect toch relatief gering moest zijn. Zonder dat hierdoor een relatief zwaardere druk op de bestaansmogelijkheden ontstond, kon men in het westen, vergeleken met het oosten en zuiden, betrekkelijk veelvuldig en op betrekkelijk jonge leeftijd trouwen. Ondanks dit relatief vroeg en frequent huwen blijven in doorsnee de geboortenoverschotten in het westen tot ongeveer 1875, in vergelijking met het landelijk gemiddelde, aan de lage kant. Het ligt dan bijvoorbeeld ook voor de hand dat het inwonen van oudere ongehuwden bij gezinnen van familieleden of werkgevers in het westen van betrekkelijk geringe betekenis¹⁴ was, al moet worden opgemerkt dat met name voor de vrouwen dit verschijnsel niet ontbrak. In grote steden in het westen was bijvoorbeeld nog in 1879 in het algemeen minder dan 75% van de vrouwen van 40-44 jaar getrouwd. Op het platteland echter waren de percentages in de regel aanzienlijk hoger en stegen ze evenals die voor de mannen hier en daar tot boven 95. Het is al evenzeer duidelijk dat de door de lagere sterfte veroorzaakte lagere huwelijksfrequentie en hogere huwelijksleeftijd in het oosten en het zuiden dit inwonen van oudere ongehuwden tot een veel meer voorkomend verschijnsel moesten maken.

Een in alle opzichten volledige verklaring geeft het verschil in de omvang van de sterfte voor de regionale verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie natuurlijk niet.

Welke betekenis men, met name in de periode vóór 1875, aan regionale verschillen in de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden ook toekent, zonder nadere, nauwkeurige studie valt dit moeilijk te zeggen. Het grotendeels ontbreken van duidelijke concentratiepunten van binnenlandse migratieoverschotten (waarover later nog nader) wijst niet in de richting van een sterke invloed die aan deze factor zou moeten worden toegekend, ook al moet men erkennen dat de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden niet geheel gelijkmatig is geweest. Zo heeft bijvoorbeeld in Groningen de sinds het eind van de 18e eeuw optredende modernisering van de landbouw, samengaande met de omzetting van grasland in bouwland, geleid tot belangrijke uitbreiding van de werkgelegenheid in deze bedrijfstak, die van invloed zal zijn geweest op de ontwikkeling van huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie.

Niet alleen met de regionale verschillen ten aanzien van huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie valt het agrarisch-ambachtelijk patroon in dit verband te brengen; het doet ook zijn invloed gelden op het verloop hiervan, in de tijd en in het land als geheel. Op te merken valt dat het in het algemeen, zij het in geleidelijk afnemende mate, tot de Tweede Wereldoorlog zijn invloed heeft doen gelden. Niet altijd echter was het effect hetzelfde. Dit hing mede van bijzondere omstandigheden af. Het lijkt waarschijnlijk dat men de periode van 'demografische contractie' van ongeveer 1830 tot ongeveer 1850 in de eerste plaats mag toeschrijven aan de werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon, in verband met de weinig florissante economische situatie die toen voor Nederland kenmerkend was. Men paste zich aan de omstandigheden aan door later en minder frequent te huwen.

Na de periode van 'demografische expansie' van 1850 tot 1875 (waarover straks) treedt, zoals reeds werd opgemerkt, een korte en niet opvallend grote daling in het aantal gehuwden van 25-29 jaar op in de periode 1879-1889. Men zou geneigd zijn om hier weer de werking te zien van het agrarisch-ambachtelijk patroon, in relatie met de grote landbouwcrisis. Zelf heb ik dit vroeger ook wel gedacht. Met meer gedetailleerde feiten voor ogen valt het echter nogal moeilijk dit ongenueanceerd vol te houden.

Dalingen van betekenis (meer dan 1%) deden zich voor in Friesland, Groningen, Noord-Holland en Limburg. De rest van de provincies toonde geen stijging of geen daling van betekenis. Laat dit zich al enigszins moeilijk in verband brengen met een economische malaise, die in het bijzonder de agrarische bevolking betrof, nog twijfelachtiger wordt het wanneer men deze daling tussen 1879 en 1889 op een cartogram gemeentegewijs bekijkt. Er is dan, uitgaande van de spreiding van de agrarische beroepsbevolking, ook als men rekening houdt met regionale verschillen in bedrijfstype, geen touw aan vast te knopen. Het onderwerp vraagt nog verdere studie. De zekere stagnatie van de daling van het aantal gehuwde mannen van 25-29 jaar vanaf 1900 (en als men de kleine daling die in 1889 valt te constateren en het daarop volgende herstel buiten beschouwing laat, eigenlijk vanaf 1879) mag men misschien gedeeltelijk in verband brengen met de daling van de sterfte waardoor de druk op de bestaansmogelijkheden werd vergroot. Weliswaar werd de daling van de sterfte gedeeltelijk gecompenseerd door de moderne geboortendaling, maar deze was vermoedelijk niet voldoende om, ondanks de stijgende welvaart, voldoende ruimte te laten voor een snelle stijging van het huwen op jonge leeftijd. Deze conclusie wordt bevestigd door het feit dat een werkelijke stagnatie alleen optrad in de drie westelijke provincies. Noord- en Zuid-Holland vertoonden tussen 1879 en 1930 een kleine daling van het percentage gehuwde mannen van 25-29 jaar, Zeeland slechts een zeer geringe stijging (1,9%). De meeste andere provincies vertoonden een stijging van betekenis; in verschillende ging het percentage met meer dan 10 omhoog. Kan op deze wijze worden verklaard, waarom de relatief hoge cijfers die met name de beide Hollanden tot 1879 vertoonden, door de andere provincies geleidelijk worden ingehaald, niet geheel duidelijk wordt hierdoor waarom in 1920 en daarna de percentages voor Groningen, Friesland en Drente (behalve in 1930) en in 1960 ook die voor Zeeland hoger liggen dan die voor Noord- en Zuid-Holland. Reeds eerder heb ik de veronderstelling geuit¹⁵ dat de ontwikkeling in de Hollanden is beïnvloed door de snelle groei van de zogenaamde nieuwe middenstand sedert het laatste kwart van de vorige eeuw. Deze beroepsgroep die vooral in het westen sterk is ver-

tegenwoordigd, heeft zich steeds gekenmerkt door een relatief hoge huwelijksleeftijd. Eerst na de Tweede Wereldoorlog valt, wat dat betreft, een verandering te constateren. De veronderstelling dat het verschijnsel, dat als proletarische tussenfase aangeduid wordt, een invloed van betekenis heeft gehad op de demografische ontwikkeling in Nederland in de 19e eeuw, werd door schrijver dezes het eerst geuit in 1954.¹⁶ Aanleiding tot deze veronderstelling was dat steden, industriegebieden, veenaafgravingsgebieden en ook landbouwgebieden waar men de ontwikkeling van een arbeidersbevolking van betekenis mocht veronderstellen, zich in de jaren na 1850 kenmerkten door – in vergelijking met de omgeving – opvallend hoge geboortecijfers. Dit leidde tot de genoemde hypothese dat, als gevolg van de bestaansonzekerheid die inherent is aan de proletarisering, het streven naar verkrijgen van bestaanszekerheid alvorens tot een huwelijk over te gaan, wegvalt, zonder dat er nog sprake van een bewuste geboortenbeperking is. Het gevolg hiervan is een lage huwelijksleeftijd, frequent huwen en hoge geboortecijfers. Het was me in 1954 nog niet mogelijk gedetailleerde gegevens te verschaffen over huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie per gemeente. Uit de eerder genoemde cartogrammen (zie kaarten 2 en 3, blz. 48 en 49) blijkt echter, zoals reeds eerder werd opgemerkt, dat diezelfde steden, industrie- en veengebieden die zich kenmerken door hoge geboortecijfers zich bij de volkstelling van 1879 (en trouwens ook in 1889) blijken te onderscheiden door hoge percentages gehuwde mannen van 25-29 en van 40-44 jaar. Het bestaan van een huwelijkspatroon van de proletarische tussenfase mag men dan vermoedelijk ook wel als een feit beschouwen. Hoe groot de invloed hiervan op het totale huwelijksbeeld in Nederland in de 19e eeuw is geweest, is op grond van de thans beschikbare gegevens niet exact te bepalen. Nauwkeurig archiefonderzoek zal hierop misschien ten dele een licht kunnen werpen.

5. Geboorten en geboortenoverschotten

In het hiervoor gegeven summier overzicht van de ontwikkeling van sterfte en de huwelijken, onderscheiden naar

landsdelen, ligt de geschiedenis van de geboorten sinds het begin van de 19de eeuw reeds voor een belangrijk deel opgesloten. Het zijn in de eerste plaats de hoge geboortencijfers in het westen van het land, die teweegbrengen dat gedurende het grootste gedeelte van de 19e eeuw de geboortencijfers voor het land als geheel opvallend hoog zijn. Hierbij valt op te merken dat in doorsnee de cijfers voor Zuid-Holland en Zeeland duidelijk hoger zijn dan die voor Noord-Holland, terwijl Utrecht zich vrij dicht bij Noord-Holland aansluit. Na hetgeen in het voorgaande werd opgemerkt, behoeft het nauwelijks nader betoog dat hier een relatie van hoge sterfte, vroeg en frequent huwen en hoge geboortencijfers voor de hand ligt.

Het ligt evenzeer voor de hand dat de bijzonder snelle daling van de sterfte vooral na 1875 (in Zeeland reeds iets eerder) die in de westelijke provincies plaatsvond, tot een ernstige verstoring van het zekere evenwicht dat tot die tijd bestond, aanleiding moest geven. Het geboortenoverschot in de westelijke provincies, dat tot 1875 ongeveer op hetzelfde peil had gelegen als het landsgemiddelde (ongeveer 10%, maar lager en soms veel lager in perioden van hoge sterfte) steeg aanzienlijk en tijdelijk boven het landsgemiddelde. In Utrecht werd een maximum bereikt van 15,6 in de vijfjaarlijkse periode van 1896-1900, in Noord-Holland van 14,5 in periode 1886-1890, in Zuid-Holland van 17,7 in de periode 1901-1905, in Zeeland (waar de stijging reeds eerder was begonnen) van 16,4 in de perioden 1896-1900 en 1901-1905. Toch is de geboortendaling in het westen relatief snel verlopen. Ten opzichte van de toppunten die hier in de geboortencijfers tussen 1870 en 1880 werden bereikt, viel in het begin van de 20e eeuw al een daling van ongeveer 10⁰/₀₀ te constateren. Daarna dalen dan de geboortenoverschotten weer beneden het landsgemiddelde, met uitzondering van Zuid-Holland waar dit pas in de periode 1921-1925 valt te constateren. Dit betekent niet dat dan reeds het 'evenwicht' van voor 1875 weer is bereikt. Eerst in de jaren '30 daalt het geboortenoverschot weer tot het peil van vóór 1875. Hierop volgt dan spoedig weer de naoorlogse 'baby boom' met als gevolg sterk verhoogde geboortenoverschotten die pas in de jaren '60 weer ongeveer het niveau van vóór 1875 bereiken.

Gezien de duidelijk lagere sterftcijfers vóór 1875 in het oosten en het zuiden van het land, was een zo spectaculaire daling van de sterfte en daarmee een zo duidelijke ontregeling als in het westen van het 'evenwicht' dat tot ongeveer 1875 bestond, niet te verwachten. Het verschil tussen de beide landsdelen laat zich op deze wijze echter slechts ten dele verklaren, zoals uit de in de paragraaf over de sterfte gemaakte opmerkingen ook reeds valt af te leiden. Opvallend is dat tot het eind van de eeuw de daling van de sterfte in het oosten en zuiden relatief gering was; eerst na 1895 treedt in het algemeen een forse daling op. Men mag hierin in belangrijke mate de verklaring vinden voor het feit dat na 1875 in het oosten en het zuiden aanvankelijk in het geheel geen sprake is van een daling van het geboortencijfer maar zelfs van een stijging. Weliswaar treedt na de hoge cijfers in de jaren '70 enige daling op, maar daarna volgt weer een verhoging van de geboortenfrequentie. Met uitzondering van Gelderland dat niet helemaal meer het niveau van de jaren '70 haalt, vallen in alle oostelijke en zuidelijke provincies de hoogste geboortencijfers sinds 1850 pas omstreeks 1900, in Drente, Noord-Brabant en Limburg in de periode 1901-1905, in Overijssel in de periode 1891-1895, terwijl Gelderland een nieuw hoogtepunt, vóór de definitieve daling begon, doormaakte in de periode van 1896-1900. In overeenstemming met deze vertraging in het optreden van de geboortendaling komen ook de toppunten in de geboortenoverschotten in de zuidelijke en oostelijke provincies aanzienlijk later dan in het westen. Ze vallen in het hele oostelijke en zuidelijke gebied in de periode 1921-1925. Hoewel hierbij de kleine 'baby boom' na de Eerste Wereldoorlog als toevalsfactor een rol speelt, zou ook zonder die invloed dit maximum niet veel eerder zijn gevallen. Dat de ontwikkeling in het oosten en zuiden na 1875 niet zondermeer een consequentie is van de demografische geschiedenis – met name van de lagere sterfte in de voorafgaande periode in die landsdelen – blijkt uit de ontwikkeling in Groningen en Friesland. Omstreeks 1875 waren de sterftcijfers in deze provincies ongeveer even hoog als die in de oostelijke en zuidelijke provincies. De geboortencijfers lagen iets hoger dan – in doorsnee – in de laatstgenoemde provincies, maar aanzienlijk lager dan in het westen. Deson-

danks zet na 1875 in beide provincies een forse daling van sterfte en geboorten in. Van een 'inhalen' van de achterstand door de westelijke provincies met betrekking tot sterfte en geboorten tegen het eind van de 19e eeuw zoals ten opzichte van de zuidelijke en oostelijke provincies, was ten opzichte van deze provincies ook nauwelijks sprake. In beide provincies verloopt de daling van de sterfte tot ongeveer 1900 zeer snel, en ondanks het zoveel lagere vertrekpunt in 1875 nauwelijks minder snel dan in het westen. In Groningen verloopt de daling van de geboorten echter iets trager dan in Friesland. Het beeld lijkt in deze provincie in dit opzicht dus iets meer op dat van het oosten en het zuiden, maar slechts in geringe mate. Omstreeks de eeuwwisseling vertoonde van de westelijke provincies alleen Noord-Holland een geboortencijfer van ongeveer hetzelfde niveau als Groningen en Friesland, de rest lag duidelijk hoger. Na de eeuwwisseling treedt in beide provincies ten opzichte van het westen een zekere vertraging op in de daling van geboorten en sterften, zodat in de jaren '20 zowel de geboorten- als de sterftcijfers iets hoger komen te liggen dan in Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. Dit neemt echter niet weg dat ook deze beide provincies in de jaren '30 ongeveer weer een geboortenoverschot hadden bereikt van ongeveer $10^0/_{00}$, dit in afwijking van de oostelijke en zuidelijke provincies waar een 'evenwichtsherstel' voor de oorlog niet meer tot stand kwam. Ook na de oorlog bleven in vergelijking met de westelijke provincies de geboortenoverschotten in het oosten en het zuiden nog relatief hoog. Pas de zeer recente, scherpe daling van de geboorten brengt nu ook in het oosten en het zuiden de geboortenoverschotten $10^0/_{00}$ en minder terug.

Elke regionale differentiatie van de landelijke demografische gegevens – zoals alle landelijke gegevens – leidt natuurlijk tot de conclusie, dat landelijke gemiddelden vervlakkende weergaven zijn van een patroon van levendige verscheidenheid binnen het grotere geheel. Men dient zich daar echter terwille van de overzichtelijkheid in vele gevallen meete verzoenen. In het geval van de demografische ontwikkeling van Nederland na 1875 geven de landelijke gemiddelden echter wel een zeer onduidelijk beeld van het feitelijk gebeuren. Ze vestigen de indruk van een bijzonder trage reactie van de

geboorten op een duidelijke daling van de sterfte, die sinds 1875 optrad. Het lijkt alsof er ongeveer 100 jaar nodig geweest is om het effect van de daling van de sterfte op het geboortenoverschot weer ongedaan te maken. In de periode 1871-1875 bedroeg het geboortenoverschot in Nederland als geheel $10,4\%$ en eerst in de periode 1966-1970 was het weer terug gekomen op $10,7\%$. Deze periode is natuurlijk verlengd door de 'baby boom' na de Tweede Wereldoorlog, maar ook zonder deze bijzondere invloed zou het vermoedelijk tot het begin van de jaren '60 hebben geduurd, voordat in alle provincies het geboortenoverschot weer tot $\pm 10\%$ zou zijn gedaald. In feite is er echter sprake van twee golfbewegingen die achter elkaar aanlopen, een westelijke en noordelijke golf en een oostelijke en zuidelijke golf. De eerste was ongeveer in de jaren '30 uitgewerkt, maar toen was de tweede nog maar nauwelijks over zijn hoogtepunt heen. Zoals werd opgemerkt, beginnen de forse dalingen van de sterftcijfers in de oostelijke en zuidelijke provincies pas na 1895 en daarmee ook de sterke stijging van de geboortenoverschotten. In de periode 1891-1895 lagen die in Limburg en Brabant nog ongeveer op 10% , al lagen ze in de oostelijke provincies, met name in Drente, al iets hoger. Zou de hiervoor gegeven veronderstelling juist zijn, dan zou in het oosten en zuiden, zonder de geboortengolf na de oorlog, het openen en weer sluiten van de 'schaar' ruim 60 jaar in beslag hebben genomen en dat is dan ongeveer even lang als in het noorden en in het westen. Er zijn argumenten aan te voeren om te betogen dat een dergelijke duur niet abnormaal is. Uit de gegevens voor Engeland en Zweden bijvoorbeeld is af te leiden dat de golf van ' 10% naar 10% ' geboortenoverschot in die landen merkwaardigerwijs ook ongeveer eenzelfde tijdbestek in beslag nam, zij het met dit verschil, dat het proces zich daar aanzienlijk vroeger afspeelde, beduidend vroeger ook dan in de westelijke en noordelijke provincies.¹⁷

Het zou echter te simplistisch zijn te stellen, dat er met de ontwikkeling van de geboorten in Nederland in de 19e en 20e eeuw niets anders gaande is dan dat – als gevolg van het late dalen van de sterfte in het westen en een nog later dalen in het oosten en zuiden – ook het hele proces van geboortendaling is vertraagd, afgezien dan nog van het grotendeels

openblijven van de vraag waarom dan die daling van die sterfte zo laat komt. Er is meer aan de hand; het is niet zó, dat er slechts sprake is van een geboortencijfer dat, met een daarvoor nu eenmaal noodzakelijk 'time lag', overal in den lande als een direct afhankelijke variabele het sterftencijfer volgt, ook al laten bepaalde grote lijnen van de ontwikkeling zich uit het verband tussen geboorten en sterfte in belangrijke mate begrijpen. Reeds uit de gegevens van tabel 1 (blz. 40) valt af te leiden dat de geboorten niet zo 'volgzaam' zijn. Een beter beeld geeft ons echter nog de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid.

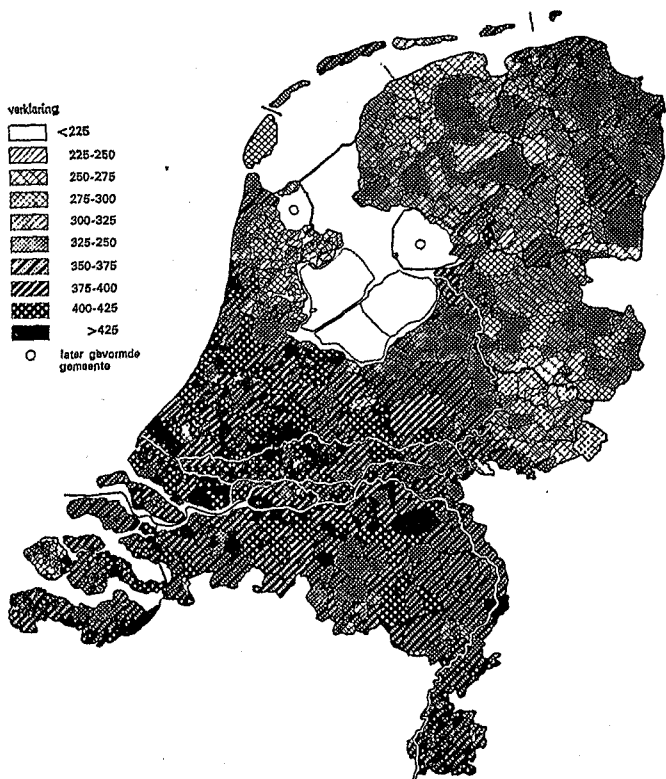
Het landelijk gemiddelde van deze huwelijksvruchtbaarheid¹⁸ – in het volgende te verstaan als het aantal geboren en per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar – vertoont van 1831 tot 1875 en zelfs tot 1885 in het algemeen geen opvallende bewegingen. Op te merken valt slechts dat in de periode 1831-1850 zich nogal vrij scherpe schommelingen in het huwelijksvruchtbaarheidscijfer voordoen, zonder dat er echter uiteindelijk in het algemene niveau veel veranderde. Men mag deze schommelingen vermoedelijk in belangrijke mate in verband brengen met het in deze periode eveneens vrij sterk variërende huwelijkscijfer (zie grafiek 1, blz. 38) waardoor het aantal jonge, relatief vruchtbare gezinnen vrij sterk varieerde.¹⁹

Na 1850 is het verloop relatief rustig. Het vijfjaarlijkse gemiddelde ligt, behalve in de periode 1856-1860, steeds tussen 355 en 360. De stijging van de geboortencijfers die tussen 1850 en 1875 valt te constateren, heeft dan ook feitelijk niet te maken met een verandering in de huwelijksvruchtbaarheid maar primair met de stijging van het percentage gehuwden onder het totaal aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd (15-45 jaar) met bijna één vijfde in die periode.²⁰ Ik heb deze stijging en daarmee de stijging van het aantal geboorten tussen 1850 en 1875 reeds in 1954 toegeschreven aan een groeiende invloed in deze jaren (vóór het optreden van een duidelijke daling van de sterfte en van de moderne geboortendaling) van het huwelijkspatroon van de proletarische tussenfase, met als gevolg meer en jongere huwelijken. Deze mening is wel bestreden, maar ik meen haar vooralsnog te kunnen handhaven.²¹ Er zij nog eens de nadruk op gelegd, dat met het voorgaande niet gezegd wil

zijn dat slechts in de periode 1850-1875 het patroon van de proletarische tussenfase zijn invloed deed gelden. Vóór 1850 was de omvang van het moderne proletariaat in Nederland echter nog betrekkelijk gering en overheerste de werking van het agrarisch-ambachtelijke patroon, zodat de werking van de proletarische tussenfase in het landelijk beeld nog niet duidelijk aan de dag treedt. Na 1875 heeft dit laatste patroon ongetwijfeld een invloed van betekenis gehad, groter zelfs vermoedelijk dan vóór 1875. Het werd echter in zijn werking steeds meer overschaduwd door het patroon van de moderne geboortendaling. Het verloor zijn betekenis naarmate ook de arbeidersklasse in de moderne geboortebeperving betrokken raakte.

Terugkerende tot de huwelijksvruchtbaarheid was de variatie in de provinciale cijfers tussen 1850 en 1875 ook niet opvallend. Utrecht en Noord-Holland toonden een daling van enige betekenis, Noord-Brabant en in mindere mate Limburg lieten een stijging van enige omvang zien. In totaal echter deden zich gedurende deze periode geen opvallende verschuivingen van de provinciale gemiddelden van de huwelijksvruchtbaarheid ten opzichte van de rijksgemiddelden voor.²² Dit geldt trouwens voor de totale periode van 1830 tot 1875.

Toch valt echter juist ten aanzien van de regionale verschillen met betrekking tot de huwelijksvruchtbaarheid een der merkwaardigste demografische verschijnselen in Nederland gedurende de 19e eeuw te constateren, waarvoor het moeilijk valt zelfs maar een veronderstelling te geven over de achtergrond. Toen ik enige tijd geleden voor het eerst de beschikking kreeg over een cartogram (zie kaart 4) van de huwelijksvruchtbaarheid rondom het volkstellingsjaar 1879 bleek mij, dat er met betrekking tot deze huwelijksvruchtbaarheid een scheiding loopt door Nederland ongeveer van oost naar west, langs de Oude IJssel, over de Veluwe, langs de oude Zuiderzeekust en dan langs het oude IJ, met dien verstande, dat de lijn ten noorden van het Holland-op-zijn-smalst iets naar boven uitstulpt. Ten noorden van deze lijn liggen dan in het algemeen de huwelijksvruchtbaarheids-cijfers beneden 350, ten zuiden er van boven 350. Bekijk men met deze wetenschap de ontwikkeling van de vijfjaarlijkse gemiddelden van de huwelijksvruchtbaarheid per

Kaart 4. *Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente 1878-1881; aantal levendgeborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (Landbouwhogeschool Wageningen, afd. sociologie en sociografie).*

provincie vanaf 1830, dan blijkt het dat men hier heeft te maken met een verschijnsel, dat vermoedelijk voor vrijwel de gehele 19e eeuw karakteristiek is. Tot en met de vijfjaarlijkse periode 1891-1895 valt in de provincies Groningen, Friesland, Drente en Overijssel in geen enkele vijfjaarlijkse periode een huwelijksvruchtbaarheidscijfer te constateren van 350 of daarboven. In de meeste gevallen ligt het daar aanzienlijk lager. In de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg daarentegen liggen de

cijfers, eveneens tot en met de periode 1891-1895, steeds boven en meestal aanzienlijk boven 350, met slechts een uitzondering voor de rampperiode 1846-1850, wanneer het rijksgemiddelde ten opzichte van de vorige periode zakt van 367 tot 344,5, en Brabant en Limburg lager dan 350 komen te liggen. Gelderland en Noord-Holland nemen, zoals na het voorgaande te verwachten valt, een tussenpositie in. Gelderland ligt steeds hoger dan Overijssel en steeds lager dan Utrecht en balanceert om een vruchtbaarheidscijfer van ongeveer 350, meestal iets er boven. Noord-Holland ligt eveneens steeds lager dan Utrecht en met één uitzondering (1836-1840) eveneens steeds lager dan Zuid-Holland. Noord-Holland balanceert meestal ook om 350 maar over het geheel geeft het iets lagere cijfers dan Gelderland. Pogingen om deze persistente en opvallende tweedeling van ons land met enig ander verschijnsel in verband te brengen zijn mij tot nu toe niet gelukt.²³

Valt dus tot 1895 dit verschil tussen noord en zuid te constateren, in feite komt reeds na 1875 duidelijk beweging in de verhouding van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de provincies onderling en van deze cijfers ten opzichte van het rijksgemiddelde.²⁴ Vooral Noord-Holland, maar ook Zuid-Holland, Zeeland en in zwakkere mate Utrecht vertonen een daling tegenover het rijksgemiddelde. Daarentegen vertonen echter de oostelijke en zuidelijke provincies, Noord-Brabant en Limburg voorop, maar vooral ook Drenthe en in zwakkere mate ook Overijssel en Gelderland, een duidelijke stijging ten opzichte van dit gemiddelde. Op te merken valt, dat na een korte daling na 1875 ook Groningen een relatieve, zij het geringe, stijging toont ten opzichte van het landelijk gemiddelde, zodat het – zij het op veel lager niveau, – een ontwikkeling laat zien die iets lijkt op die in de oostelijke en zuidelijke provincies. Het gevolg van de zo juist genoemde ontwikkeling is dat de provinciale gemiddelden ten opzichte van het rijksgemiddelde steeds meer uiteen gaan wijken. Stelt men voor elke vijfjaarlijkse periode het rijksgemiddelde op 100, dan lagen tussen 1830 en 1875 de provinciale gemiddelden tussen ongeveer 115 en 85. In de jaren '20 van deze eeuw lagen ze ongeveer tussen 80 en 145. Nadien treedt er dan echter weer een toenemende convergentie op, zodat omstreeks 1960 – weer het rijk op 100 stel-

lende – de provinciale gemiddelden zich opnieuw bewogen tussen ongeveer 115 en 85. Hierbij valt dan nog op te merken dat Friesland een geheel eigen ontwikkeling vertoonde. Van ongeveer 1875 tot 1900 vertoonde deze provincie de laagste huwelijksvruchtbaarheid van alle. Na 1915 echter begint Friesland relatief te stijgen en deze stijging gaat, nauwelijks onderbroken, door tot op dit ogenblik, zodat deze provincie thans de hoogste huwelijksvruchtbaarheid van alle provincies vertoont. In het algemeen nemen de relatieve verschillen tussen de provinciale gemiddelden na 1960 weer toe; van een regelmatig voortgaand afslijten van de regionale verschillen kan dus niet worden gesproken. Zonder dat men hieruit nog al te veel conclusies kan trekken, is het opmerkelijk dat omstreeks 1970 juist de noordelijke provincies relatief hoge huwelijksvruchtbaarheids-cijfers vertonen.

Men kan in het verloop van de relatieve hoogte van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor de provincies sinds 1875 een zekere weerspiegeling vinden van de invloed, die door de ontwikkeling van de sterfte in haar regionale differentiatie op de ontwikkeling van de geboorten werd uitgeoefend. Maar evenmin als de relatief stabiele toestand voordien, valt de dynamiek die dan optreedt, alléén als een directe reactie op de sterfteverhoudingen te begrijpen. In 1961²⁵ kon ik met behulp van een aantal cartogrammen aantonen dat de regionale ontwikkeling van de geboortendaling een merkwaardig beeld vertoont, dat maar ten dele samenvalt met de ontwikkeling van de sterfte. De geboortendaling begint in het noordwesten en beweegt zich dan in de loop der jaren naar het zuidoosten, waarbij dan een zekere golf van stijging van de geboorten als het ware voor het front van de daling uitloopt.²⁶ In 1961 stonden mij nog geen gemeentelijke gegevens over de huwelijksvruchtbaarheidscijfers ter beschikking. Vergelijkt men echter cartogrammen die de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente rond de volkstellingsjaren 1879, 1889 en 1909 weergeven, dan komt het verloop van de geboortendaling van noordwest naar zuidoost haast nog fraaier uit dan bij vergelijking van de geboortencijfers. Tussen 1879 en 1889 vertonen de kop van Noord-Holland en het Noordwesten van Friesland zich als vrijwel gesloten dalingsgebieden, veel duidelijker

dan Zuid-Holland, Zeeland en Groningen, terwijl de oostelijke en zuidelijke provincies in het algemeen een tendentie tot stijging van de huwelijksvruchtbaarheid vertonen. Hierbij zij opgemerkt dat deze neiging tot stijging van de huwelijksvruchtbaarheid in het oosten en het zuiden in zoverre opvallend is, dat er in het algemeen tussen 1879 en 1889 geen sprake is van een toeneming van het aantal huwelijken op jongere leeftijd, dus vruchtbaarder huwelijken. Dit geldt onder andere voor Noord-Brabant en Limburg, waar echter het aantal gemeenten waar de huwelijksvruchtbaarheid een stijging van betekenis vertoont, aanzienlijk is. Vergelijking van een cartogram van de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente in de jaren rond de volkstelling 1909 met dat van de jaren rond 1889 laat zien hoe de daling van de huwelijksvruchtbaarheid verder naar het zuidoosten voortschuift. In het gehele land, met uitzondering van het uiterste zuidoosten, is dan het dalingsproces onderweg. Het 'verval' van zuidoost naar noordwest is dan bijzonder groot. In noordwestelijk Friesland en in Noord-Holland komen dan aaneengesloten gebieden voor met huwelijksvruchtbaarheidscijfers van 225 en lager, in oostelijk Noord-Brabant en in Limburg vindt men dan tal van gemeenten waar deze boven 400 en zelfs boven 425 liggen. Het is, jammer genoeg, niet mogelijk om na 1909 gemeentegewijs de daling op de voet verder te volgen; de volkstellingen van 1920 en 1930 laten ons wat dat betreft volkomen in de steek. Als het ons mogelijk is voor de jaren omstreeks het volkstellingsjaar 1947 opnieuw huwelijksvruchtbaarheidscijfers te berekenen, is het proces van convergentie van de regionale cijfers reeds grotendeels voltooid. Het lijkt echter nauwelijks twijfel, dat de ontwikkeling van regionale verschillen van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in wezen niet veel afwijkt van die van de geboortencijfers en dus de verschuiving van de daling naar het zuidoosten zich heeft voortgezet.

Waaraan mag men dit merkwaardige verloop van de ontwikkeling van de geboortendaling van noordwest naar zuidoost, die afwijkt van hetgeen men op grond van de ontwikkeling van de sterfte zou mogen verwachten en die men evenmin mag zien als een voortzetting van het hiervoor genoemde 19e eeuwse patroon van relatief lage huwelijksvruchtbaarheid in het noorden en relatief hoge in het zui-

den, toeschrijven? In eerdere publikaties²⁷ heb ik gemeend verband te moeten zoeken met het tijdstip waarop en de mate waarin in de verschillende delen van het land het moderne cultuurpatroon doordrong. Uitgangspunt bij het stellen van deze hypothese was de veronderstelling, dat verandering van het voortplantingspatroon, gezien de wijze waarop en de snelheid waarmee die sinds het eind van de vorige eeuw heeft plaatsgevonden, een wezenlijke en voor een groot deel bewuste sociale verandering betekent. De aanvaarding van het moderne cultuurpatroon, waarvan de positieve houding ten opzichte van sociale verandering het meest wezenlijke element vormt, zal dus de aanvaarding van een gewijzigd voortplantingspatroon bevorderen. De hier genoemde hypothese is wel bestreden²⁸ maar, naar mijn mening, op de essentiële punten niet overtuigend, zodat ik meen haar te moeten handhaven, al ben ik mij er van bewust dat verder onderzoek zeker gewenst is.

In dit verband dient de vraag te worden gesteld welke invloed de levensbeschouwelijke verhoudingen, met name de katholieke religie, op de ontwikkeling van de geboorten in Nederland heeft gehad. Het is een onderwerp, dat aanleiding heeft gegeven tot uitvoerige discussies en waarover het laatste woord nog wel niet gezegd zal zijn. In 1961²⁹ heb ik op grond van de eerder genoemde gemeentelijke geboortencijfers vanaf 1850 opgemerkt, dat men de betekenis van de religie voor de ontwikkeling van de geboortenfrequentie, zeker wat de 19e eeuw betreft, niet te hoog aan moet slaan. Wel kon worden vastgesteld dat in de eerste tientallen jaren van de 20e eeuw, met name na 1910, een vertraging van de ontwikkeling van de geboortendaling bij de katholieken viel te constateren. Men kan hierbij opmerken dat in dit verband het geboortencijfer geen ideaal verhoudingsgetal is. Het is immers enerzijds afhankelijk van het relatieve aantal vrouwen dat aan de voortplanting kan deelnemen (globaal het aantal gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd) anderzijds van de mate waarin zij dit in feite doen (de huwelijksvruchtbaarheid). De vraag in hoeverre levensbeschouwelijke opvattingen de neiging tot voortplanting beïnvloeden, laat zich het best beoordelen aan de hand van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers. Waarom ik destijds toch gebruik maakte van het geboortencijfer is na het voorgaande

wel duidelijk; doorlopende reeksen van huwelijksvruchtbaarheidsgegevens per gemeente vanaf 1850 tot heden laten zich niet berekenen. Dit neemt niet weg, dat de thans ter beschikking staande gegevens over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid wel toestaan iets te zeggen over het mogelijke verband daarvan met levensbeschouwelijke verschillen binnen Nederland. De provinciale huwelijksvruchtbaarheidscijfers van 1830-1875 geven niet de indruk, dat gedurende die periode – globaal gesproken – in Nederland levensbeschouwelijke invloeden, met name die uitgaan van de katholieke kerk, een invloed van betekenis hebben uitgeoefend op de hoogte van de huwelijksvruchtbaarheid. In het eerder genoemde ‘zuidelijke blok’ vallen bijvoorbeeld, over het geheel gesproken, Noord-Brabant en Limburg niet op door opvallend hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfers, eerder zelfs enigszins het tegendeel.

Deze conclusie wordt grotendeels bevestigd door de gemeentelijke cijfers die zich voor de periode om het volkstellingsjaar 1879 laten berekenen. De huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor overwegend katholieke gemeenten in gemengde gebieden wijken dan niet essentieel af van die van de omgeving. Soms zijn ze iets hoger soms iets lager, maar essentieel zijn de verschillen niet. Wezenlijk is dan nog blijkbaar de ligging ten noorden of ten zuiden van de genoemde scheidingslijn van oost naar west. Ten noorden van die lijn zijn ze laag (bijvoorbeeld overwegend katholieke gemeenten in noordelijk Twente en in West-Friesland en omgeving, respectievelijk 317,3 en 304,3) ten zuiden hoog (bijvoorbeeld groepen overwegend katholieke gemeenten in Zuid-Holland en Zeeuws-Vlaanderen, respectievelijk 381,4 en 404,8).³⁰ Als echter na 1880 het geboortenfront in Nederland in beweging komt, ontstaat er geleidelijk wel enige verandering in de verhoudingen. Reeds in de jaren om 1889 gaan in sommige gemengde gebieden de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de katholieken zich onderscheiden van die van de niet-katholieken. Met de huwelijksvruchtbaarheidscijfers rond het volkstellingsjaar 1909 is dit nog duidelijker het geval. Er is dus zeker sprake van een invloed van de katholieke geloofsovertuiging op de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid. Bij deze uitspraak dienen echter enkele aantekeningen te worden gemaakt.

In de eerste plaats betekent het voorgaande geenszins dat er iets als 'een' katholiek peil van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland gaat ontstaan. Zo vertoonde een tiental groepen van homogeen katholieke gemeenten in verschillende delen van Nederland, waarvan zojuist reeds sprake was (zie noot 30), in de jaren om 1879 een verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen de groep met de hoogste (404,8) respectievelijk de laagste cijfers (304,3) van ongeveer 100. In de jaren rondom 1889 was het opgelopen tot ongeveer 150 en in de jaren om 1909 bedroeg het nog ruim 130. Deze verschillen zijn van dezelfde grootte-orde als die tussen Noord-Brabant en Friesland, die in die jaren meestal de hoogste respectievelijk de laagste provinciale huwelijksvruchtbaarheidscijfers vertonen. Dat dergelijke verschillen zich handhaven, moet men toeschrijven aan het feit dat ook na 1880 de genoemde groepen van katholieke gemeenten, wat de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid betreft, zich grotendeels en in belangrijke mate blijven aansluiten bij het patroon dat ook de niet-katholieke gemeenten in hun omgeving volgden. Ook wat het tijdstip betreft waarop de daling van de huwelijksvruchtbaarheid begint, vertonen de groepen van katholieke gemeenten in het algemeen een zekere aansluiting bij hun omgeving. De overwegend katholieke gemeenten in West-Friesland en omgeving tonen, als deel van het noordwestelijke gebied dat vooropgaat in de daling, reeds een duidelijke teruggang van de huwelijksvruchtbaarheid tussen de jaren rond 1879 en die rond 1889, terwijl dan in de oostelijke provincies, ook in de niet-katholieke gebieden, nog de stijging overheeft. Ook op grotere schaal gezien, onttrekken overwegend katholieke gebieden zich minder aan de regionale trend, dan men misschien geneigd zou zijn te denken. Zo zet bijvoorbeeld een wezenlijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Noord-Brabant reeds in na 1905, dat wil zeggen ongeveer op hetzelfde tijdstip als in Drente en maar weinig later dan in de beide andere oostelijke provincies, Overijssel en Gelderland. Wel dient hier overigens bij te worden opgemerkt, dat deze daling – in het algemene kader van het voortschrijden van de daling van noordwest naar zuidoost – in de eerste plaats het westelijke gedeelte van Noord-Brabant betrof.

Hoewel men met dergelijke uitspraken iets voorzichtig moet zijn, zijn er toch wel redenen om te poneren dat andere oorzaken van regionale aard voor de verscheidenheid in het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland belangrijker zijn dan het verschil tussen katholiek en niet-katholiek.

Vraagt men zich bijvoorbeeld af, waarom Noord-Brabant en Limburg zich na de jaren 1880 zo lang hebben onderscheiden door een relatief hoge vruchtbaarheid, dan moet men – zoals uit het voorgaande volgt – tenminste met vier factoren rekening houden, te weten:

1. Beide provincies behoren tot het 'zuidelijke blok'. Vergelijkt men de provincies die in hun geheel van dit 'zuidelijke blok' deel uit maken (Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg) met die welke in hun geheel tot het 'noordelijke blok' behoren (Groningen, Friesland, Drente, Overijssel), dan leert ons dit, dat Brabant en Limburg met dit 'zuidelijke blok' de voor Nederland moderne periode van de geboortenontwikkeling (na 1875) ingingen met een huwelijksvruchtbaarheid die zeker ongeveer 55 punten hoger lag dan in het 'noordelijke blok'.

2. Brabant en Limburg maakten met Drente, Overijssel en Gelderland deel uit van de oostelijke en zuidelijke sector van het land, waar een wezenlijke daling van de sterfte en daarmee ook van de geboorten, enige tientallen jaren later inzette dan in de westelijke provincies. Laat men Noord-Holland buiten de vergelijking, omdat het ten dele deel uitmaakte van het noordwestelijke gebied waar de daling bijzonder sterk en vroeg optrad en ook Noord-Brabant en Limburg zelf – om de factor rooms-katholicisme zo goed mogelijk te kunnen isoleren – dan laat een vergelijking van Zuid-Holland en Zeeland met Drente, Overijssel en Gelderland zien, dat deze oostelijke provincies in de periode 1896-1900 (vergelijkingsbasis 1871-1875) ten opzichte van de westelijke provincies een 'achterstand' hadden opgelopen in de daling van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in de grootte-orde van 50 punten.

3. De van de beide reeds genoemde factoren in wezen onafhankelijke tendentie van de geboortendaling om zich van het noordwesten geleidelijk naar het zuidoosten te verplaatsen, leidde er mede toe dat in Brabant en Limburg deze da-

ling pas laat tot volledige ontplooiing kwam. De kwantitatieve betekenis van deze factor valt, zoals wel voor de hand ligt, iets moeilijker te isoleren, ook al, omdat het hier gaat om een sterk dynamisch verschijnsel dat zich moeilijk aan provinciegrenzen laat binden. Enige aanwijzing geeft echter wel een vergelijking van Friesland en Groningen. Beide provincies onderscheiden zich van de oostelijke en zuidelijke provincies doordat hier direct na 1875 de daling van de sterfte fors inzet. Deze daling verloopt in beide provincies in vrijwel hetzelfde tempo. Desondanks zien we dat de daling van de vruchtbaarheid in het westen van Friesland het eerst begint en zich van daaruit slechts geleidelijk naar het oosten verplaatst. Het gevolg is dat na 1875 de provinciale huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor Friesland en Groningen uiteen gaan wijken. Tussen 1860 en 1875 bedroegen deze verschillen, per vijfjaarlijkse periode, 12-15 punten. In de periode 1896-1900 zijn ze echter opgelopen tot ongeveer 35 punten en tot en met de periode 1911-'15 blijven ze ongeveer op die hoogte. Daarna nemen ze snel af. Men mag deze toeneming van het verschil tussen beide provincies van ruim 20 punten vermoedelijk wel op rekening schrijven van het faseverschil in de daling van de huwelijksvruchtbaarheid dat door de noordwest-zuidoost beweging van deze daling ontstond. Het 'verval' dat door dit faseverschil ontstond, wordt, zoals begrijpelijk is, door dit puntenaantal van ruim 20 echter slechts in onvoldoende mate weergegeven, omdat de provinciale gemiddelden de hoogste en de laagste cijfers verdoezelen. Hoewel als gevolg van toevalligheden die ontstaan door uit te gaan van kleine eenheden als gemeenten, deze lijn natuurlijk geen ideale vorm vertoont, ontwikkelt zich na 1875 geleidelijk een 'vervallijn' van oostelijk Groningen naar westelijk Friesland, die - voor zover men dit uit de geboortencijfers mag afleiden - vóór 1875 niet bestond. Reeds de huwelijksvruchtbaarheidscijfers om het volkstellingsjaar 1879 laten een begin van het ontstaan van deze lijn zien, in de jaren om 1889 is ze al tot volledige ontwikkeling gekomen en in de jaren om 1909 is ze nog duidelijk aanwezig. De bovengenoemde toevalligheden, het ontbreken van gemeentelijke gegevens over de huwelijksvruchtbaarheid voor de periode om het volkstellingsjaar 1899, de kruisende invloed van andere factoren, zoals bij-

voorbeeld de verschillen die met name in Groningen, tussen de kleigronden en de lichte gronden optreden, nopen tot voorzichtigheid bij het geven van een cijfermatige aanduiding van de betekenis die het faseverschil in daling van de huwelijksvruchtbaarheid heeft gehad voor het ontstaan van een differentiatie binnen het territorium van de beide noordelijke provincies. Zo goed mogelijk rekening houdende met alle mogelijk te maken reserves, lijkt de uitspraak toch wel verantwoord dat de toeneming van het verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen de kleigebieden in het uiterste westen van Friesland en die in het uiterste oosten van Groningen in de jaren van 1875 tot omstreeks 1900 aanzienlijk groter is dan dat tussen de beide provincies als geheel. Het moet eerder worden gezocht in de grootte-orde van 50 dan van 20 punten. Deze 50 punten behoeven natuurlijk niet het maximum te betekenen van de differentiatie met betrekking tot de huwelijksvruchtbaarheid die door de faseverschillen in kwestie in het land als geheel zijn ontstaan. Het gaat hier immers slechts om het effect in een betrekkelijk klein deel van het land waar het kon worden geïsoleerd van dat van de andere factoren die hier worden opgesomd. Men moet deze 50 punten beschouwen als een effect dat in ieder geval door dit faseverschil kon ontstaan.

4. Tenslotte dan zijn de provincies Brabant en Limburg overwegend katholiek. Het effect hiervan laat zich niet op de wijze, zoals bij de hiervoor genoemde factoren, door vergelijking na isolatie kwantitatief benaderen. Misschien zou men menen, dat men na optelling van de kwantitatieve effecten van de drie andere factoren, die hierboven werden aangegeven, de factor katholicisme ter verklaring van bijvoorbeeld het verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen Noord-Brabant en Friesland niet meer nodig heeft. Dit verschil heeft maximaal (1906-1910) ongeveer 140 punten bedragen en dit zou – zo redenerende – door het effect van de eerste drie factoren reeds ruim gedekt zijn. Een dergelijke conclusie zou op zijn minst prematuur zijn. De voorgaande poging tot kwantificering van de verschillende invloeden is nog te voorlopig en te globaal om een dergelijke uitspraak toe te laten. Bovendien hebben de berekeningen vooral betrekking op de periode omstreeks de eeuwwisseling. Nadien loopt het verschil tussen Noord-Brabant en

Friesland weliswaar nauwelijks meer op, maar ten opzichte van het rijk als geheel wordt tot de periode 1921-1925 het verschil nog ongeveer 30 punten groter. De vertraging in de daling die hieruit spreekt, zou mogelijkerwijs – zij het niet noodzakelijkerwijs – met de invloed van het katholicisme in verband te brengen zijn.

Wel mag een en ander tot de conclusie leiden dat men zich er voor moet hoeden uit een samengaan van katholicisme en hoge vruchtbaarheidscijfers te snel tot een samenhang te besluiten. Het is zeker nodig aan de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid van de katholieken in de toekomst verdere aandacht te blijven besteden, waarbij het niet alleen wenselijk zal zijn onderscheid te maken tussen grote, gesloten katholieke gebieden als Noord-Brabant en Limburg en katholieke groepen in gemengde gebieden, maar ook om de verschillende groepen katholieken in deze gemengde gebieden elk afzonderlijk te onderzoeken. Terloops zij nog opgemerkt dat men, wanneer men het totaal aantal geboorten (het geboortencijfer) in Noord-Brabant en Limburg in zijn ontwikkeling vergelijkt met dat van verschillende andere landsdelen, er rekening mee moet houden dat zich hierin niet alleen de hoogte van de huwelijksvruchtbaarheid weerspiegelt maar ook het feit dat Brabant en Limburg met een opvallend lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd de 'moderne' periode ingingen. De 'achterstand' in dit opzicht hebben ze in de loop der jaren na 1875 geleidelijk ingehaald. De daling van het geboortencijfer werd door dit inhalen in bepaalde mate afgeremd.

Zo vormt dus het geheel van de ontwikkeling van de geboorten in Nederland vanaf het begin van de 19e eeuw tot heden een uitermate complex verschijnsel dat, naarmate het beschikbare materiaal zich uitbreidt, steeds weer nieuwe problemen oproept. Bepaalde in de demografie gangbare generalisaties met betrekking tot de ontwikkeling van geboortenfrequentie in de moderne tijd kunnen wel een deel van de gang van zaken begrijpelijk maken. Voor een groot gedeelte echter wordt deze bepaald door factoren die binnen deze generalisaties geen plaats hebben gevonden. Afgesloten is het onderzoek zeker nog niet; er blijven nog een aantal essentiële vragen open.

6. Slotopmerkingen

Het voorgaande overzicht van de demografische geschiedenis van geboorte en sterfte in Nederland sinds het begin van de 19e eeuw moest noodzakelijkerwijze beperkt zijn. Beperkt was het ook in zoverre, dat in feite slechts gesproken is over de bevolkingsdynamiek en de factoren die deze teweegbrachten. De 'stand' van de bevolking, zoals de totale bevolkingsaantallen, de verhouding der seksen, de leeftijdsopbouw etc. op verschillende momenten in de geschiedenis, is nauwelijks en voorzover wel, alleen in verband met de bevolkingsdynamiek ter sprake gekomen. Er moest een keuze worden gemaakt en in verband met het geheel van deze publikatie leek een nadruk op de bevolkingsdynamiek de meest gewenste.

Voor zover deze poging – met de zo juist genoemde beperking – tot een totaalbeeld van de bevolkingsontwikkeling in ruim anderhalve eeuw iets nieuws heeft opgeleverd, is het wel de constatering, dat de merkwaardige ontwikkeling van de sterfte in Nederland – met name ook de regionale verscheidenheid in deze ontwikkeling – van vergaande invloed is geweest op het totale beeld van de demografische ontwikkeling van ons land. Deze invloed heeft zich in feite tot in de jongste tijd doen gelden. Nadere studie van de sterfte, met name in de 19e eeuw, behoort dan ook zeker tot één der belangrijkste onderwerpen van demografisch onderzoek.

Noten

1. Over ontstaan en ontwikkeling van de Nederlandse bevolkingsstatistiek zie: *Geschiedenis van de statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden*, 'Bijdragen tot de statistiek van Nederland', Nieuwe Volgreeks, XIV, 1902. Opgemerkt zij, dat gemiddelden per gemeente van geboorten en sterfte en enkele andere gegevens over de periode 1841-1860 zijn afgedrukt in de *Sterfteatlas van Nederland 1841-1860*, uitgegeven door de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, 1866.

2. H. W. METHORST en M. J. SIRKS, *Het bevolkingsvraagstuk*, 1948, p. 40/41.

3. *Sterfteatlas van Nederland, 1841-1860*.

4. A. C. DE VOOYS, *De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw*, 'Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap', Tweede Reeks, Deel LXVIII, 1951, p. 16-271.
5. Voor een cartografische voorstelling van de sterfte per gemeente in de periode 1851-1855, zie E. W. HOFSTEE, *Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19e eeuw*, 'Akademiedagen', Deel VII, 1954, p. 59-106.
6. E. W. HOFSTEE, *De groei van de Nederlandse bevolking*, in 'Drift en Koers', 1961, p. 13-84, in het bijzonder p. 71 e.v.
7. Zie E. W. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland*, in 'Onderzocht en overdacht', 1972, p. 43-91, tabel 2, p. 52/53.
8. Zie tabel genoemd onder noot 7.
9. Deze kaarten zijn ook opgenomen als kaart 4 en 5 in HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*
10. Zie wat in het bijzonder de verschillen tussen overwegend katholieke gebieden betreft, ook HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, tabel 3, p. 69.
11. Zie de onder noot 5, 6 en 7 genoemde publikaties.
12. Voor een discussie over de termen 'agrarisch-ambachtelijk' en 'klassiek Westeuropces' patroon, zie HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, p. 48/49.
13. Zie J. D. BUISSINK, *De analyse van regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid*, Dissertatie Delft, 1970, blz. 57.
14. Zie over het verband tussen het agrarisch-ambachtelijk patroon en de opbouw van de huishouding, onder andere A. M. VAN DER WOUDE, *De omvang en de samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden*, 'A.A.G. bijdragen' 15, 1970 en de reactie hierop in HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, aantekening 2, p. 84.
15. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, p. 60.
16. HOFSTEE, *Regionale verscheidenheid*.
17. THOMAS MCKEOWN e.a., *An Interpretation enz.*
18. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, tabel 1, p. 46/47.
19. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, tabel 2, p. 52/53.
20. HOFSTEE, *Regionale verscheidenheid...*, tabel 2, p. 66 en grafiek blz. 97
21. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*
22. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, grafiek 1, p. 73.
23. Zie hierover uitvoeriger HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*
24. Zie de onder noot 22 genoemde grafiek.
25. HOFSTEE, *De groei van de Nederlandse bevolking*.
26. Zie hiervoor ook HOFSTEE, *De groei van de Nederlandse bevolking*, kaart 5, p. 54.
27. HOFSTEE, *De groei van de Nederlandse bevolking*.
28. Een uitvoerige discussie vond onder andere plaats tussen F. van Heek en mij in 'Mens en Maatschappij', 38ste jaargang, nummers 2 en

4, 1963. Zie ook de dissertatie van BUISSINK en mijn reactie daarop in *Enkele opmerkingen...*

29. HOFSTEE, *De groei van de Nederlandse bevolking*.

30. HOFSTEE, *Enkele opmerkingen...*, tabel 4, p. 69.